

ERFGOED **DAG**

ARMOE TROEF

INSPIRATEGIDS VOOR DEELNEMERS
ZONDAG 1 MEI 2011

HET ABC VAN ERFGOEDDAG 2011

WAT?

Een dag waarop letterlijk alles mogelijk is: samenwerken, experimenteren, je publiek in de watten leggen, verrassen en echt laten participeren, of tonen waaraan je - samen met je collega's, vrienden en tal van andere mensen - gewerkt hebt. Het trouwe Erfgoeddagpubliek belooft je daarvoor met zijn (grote) belangstelling.

WIE?

Voor werkelijk iedereen die iets te vertellen, te tonen of te delen heeft dat aan cultureel erfgoed gerelateerd is. Iedereen die wil, kan op Erfgoeddag mee in beeld komen. Ook jullie dus.

WANNEER?

Erfgoeddag vindt steeds plaats op de eerste zondag na de paasvakantie. In 2011 is dat op zondag 1 mei, van zonsop- tot zonsondergang. In de praktijk tussen 10.00 en 18.00 uur.

WAAR?

In Vlaanderen en Brussel.

HOE?

Je deelname overwegen is zilver, maar (tijdig) inschrijven is goud. Neem om te beginnen deze brochure al eens door. Daarnaast is www.erfgoeddag.be een goudmijn waar je alles te weten komt over deelnamevoorwaarden, ontmoetingsmomenten en talloze tips ter inspiratie voor de ontwikkeling van je eigen activiteit(en).

EEN KEERTJE NIET?

Zie je niet meteen een verband tussen het jaarthema en jouw collectie en/of werking? Alle begrip indien je eens een jaar overslaat. Dan doe je toch gewoon weer mee aan Erfgoeddag 2012 of 2013!

EHBOE?

Eerste Hulp Bij de Ontwikkeling van je Erfgoeddag-activiteit(en):

Coördinatieceel Erfgoeddag

p/a FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw
T. +32 2 213 10 60 - F. +32 2 213 10 99
E. info@erfgoeddag.be - W. www.erfgoeddag.be

Vraag naar Roel Daenen of Leen Breyne

4

VOORWOORD | AANDACHT: ARMOEDE!

7

ARMOEDE IS...

27

AAN IDEEËN GEEN GEBREK

34

TIPS VOOR ACTIVITEITEN, COMMUNICATIE EN PROMOTIE

36

TIPS VOOR LOKALE COÖRDINATOREN

38

DE LOFTROMPET OVER ERFGOEDDAG 2010

41

PROCEDURE

46

BELANGRIJKE DATA

48

ZEKER LEZEN

AANDACHT: ARMOEDE!

Aandacht. We moeten het samen onder ogen blijven zien en niet wegkijken. Armoede in de wereld en in ons land: het is bijlange nog geen voltooid verleden tijd. Werken rond en over cultureel erfgoed gaat over omgaan met heden en verleden, over engagement, zorg, aandacht en communicatie. Het zou onverantwoord zijn om het fenomeen armoede daarbij te negeren.

Wat kan je doen in één dag? Op zijn minst aandacht schenken. Tonen, kijken, vragen, antwoorden, zoeken, vinden, sensibiliseren, meenemen, samen vooruitgaan, op de agenda houden,... In 2010 besteedt de Europese Unie, tijdens het 'Europees Jaar van de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting' 365 dagen lang extra aandacht aan het thema.¹Die themakeuze voor zowel Erfgoeddag als het Europees Jaar stamt nog van ruim voor de economische crisis die in 2008 de VS, en vervolgens de rest van de wereld in haar greep kreeg. Daardoor staat dit thema nu meer dan ooit in de belangstelling. Helaas behoort armoede in 2011 (nog) niet definitief tot de geschiedenis. Erfgoeddag 2011 komt dus te vroeg noch te laat: de problematiek verdient elke keer opnieuw onze aandacht.

Een van de hamvragen bij deze editie is hoe het komt dat de enorme versnelling van de welvaarts groei in ons land vanaf het midden van de 20e eeuw niet geleid heeft tot een sterke daling of een definitieve verdwijning van armoede. Bij nader inzien wordt al eeuwenlang gepoogd om armoede de wereld uit te helpen.

Sommigen zoeken, bijvoorbeeld om spirituele redenen, armoede op, anderen proberen de noden te lenigen, anderen proberen het cultureel te omkaderen en armen sterker te maken. Om armoede te begrijpen en er iets aan of mee te doen, is het belangrijk een perspectief op lange termijn te hebben. Via de achteruitkijkspiegel van het verleden kunnen we sociale, technologische en informatieve ontwikkelingen van onze maatschappij (in uw gemeente, in Vlaanderen én in de wereld) tegen het licht houden en duiden. De rol van cultuur, in heden en verleden, is daarbij van groot belang.

¹ Zie: www.2010againstopoverty.eu

Zo moeten we ook trachten toegangsdrempels tot belangrijke maatschappelijke voorzieningen als arbeid, onderwijs en cultuur aan te duiden en oude én nieuwe vormen van uitsluiting te herkennen en ze weg te nemen. Armoede is immers niet, zoals veel mensen denken, louter een financieel verhaal. Armoede is ook nauw verweven met de toegang tot 'sociale goederen', zoals gezondheid (szorg), vrijetijdsbesteding, wonen, sociale vaardigheden en rechtsbedeling. Armoede kan behoorlijk in het oog springen, maar evengoed verborgen en onzichtbaar een sluimerend bestaan leiden.

Het regeerakkoord 'Een daadkrachtig Vlaanderen in beslissende tijden' laat er geen twijfel over bestaan: armoedebestrijding is een topprioriteit van de Vlaamse Regering, die wil inzetten op een duurzaam en warm Vlaanderen. De Vlaamse samenleving moet een solidaire samenleving zijn, ook wanneer de budgettaire middelen schaars zijn. Het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2010 - 2014 maakt duidelijk dat dit een zaak van iedereen is, ook van u.

Laat ons tijdens deze editie van Erfgoeddag armoede op een respectvolle manier onder de aandacht brengen. Laat ons de sleutelmomenten in het denken en de opvattingen over het benoemen, registreren, beoordelen en bestrijden van armoede opdiepen. Van ideologische stromingen tot en met de geschiedenis van weeshuizen en gaarkeukens, en de strijd voor het enkelvoudig stemrecht. Laat ons van de editie 2011 rond armoede een dag rijk aan aandacht maken. Ik nodig u van harte uit om daar volop over na te denken en mee een interessante activiteit te ontwikkelen.

Veel succes, en tot op Erfgoeddag 2011!

Joke Schauvliege

Vlaams minister van Leefmilieu, Natuur en Cultuur

ARMOEDE IS...

Armoede: daar hoeft toch geen uitleg bij? Iedereen wéét toch wat armoede is? "Het is een tekort aan materiële middelen om in het bestaan te voorzien, of een gebrek aan voeding, kledij en een dak boven het hoofd." Zo'n omschrijving krijg je allicht als je iemand de vraag stelt wat volgens hem (of haar) armoede is. Volgens Van Dale betekent armoede: "1. Toestand waarin iemand verkeert die arm is, die bijna niets heeft om van te leven, synoniem: gebrek, ontbering, nooddruft [sic], tegenover rijkdom: gebrek en armoede; dagen van armoede; tot armoede vervallen; in armoede leven (zegswijze), 't is daar armoe troef, er heerst altijd grote armoede (zegswijze)". Deze korte (en enigszins cryptische) omschrijving schiet echter tekort om de complexiteit en de veelzijdigheid van het thema van de volgende editie van Erfgoeddag te vatten. Armoede is immers ook een 'vertoog', een constructie die door niet-armen gemaakt is om aan armoede een definitie te geven, om 'arme mensen' te beschrijven en om oplossingen voor hun armoede te bedenken.

In wat volgt vertrekken we vanuit een hedendaagse, ruime definitie om vervolgens terug in de tijd te gaan. Net zoals bij zoveel andere maatschappelijke fenomenen, blijkt de betekenis van 'armoede' en 'arme' allerm minst stabiel en ongewijzigd. Het is dan ook belangrijk om te beseffen dat armoededefinities nooit neutraal zijn, maar altijd de neerslag vormen van de waarden en de doelstellingen van degenen die hen hebben opgesteld. Hoe kan je nu het fenomeen benaderen? Met cijfers over inkomen en consumptie en met nuanceringen over 'kwetsbaarheid' en 'een stem in het debat'? In deze tekst sporen we een aantal sleutel- en kantelmomenten in de (perceptie)geschiedenis van armoede(bestrijding) op. Tal van materiële en immateriële erfgoedsporen zijn daar de stille getuigen van.

ARMOEDE VANDAAG IS... EEN NETWERK VAN UITSLUITINGEN

Sociale wetenschappers zien armoede vandaag de dag als een nauw in elkaar verstrengeld netwerk van **sociale uitsluitingen**. Dat netwerk strekt zich uit over meerdere terreinen van het individuele én het collectieve bestaan. Armoede is een soort toestand, die mensen scheidt van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Omdat de arme zich in de greep van dat netwerk bevindt, beschikt hij zelf niet over de mogelijkheden om die kloof op eigen kracht te overbruggen. Vele aspecten kenmerken deze toestand, zowel op financieel, sociaal als mentaal vlak. Armoede kan je dus nooit zien als een eenduidig probleem, laat staan dat het beperkt blijft tot financiële dimensies.

Heel vaak begint armoede echter bij een **specifieke vorm van uitsluiting**. En de volkswijsheid indachtig: 'een ongeluk komt nooit alleen'... enten zich al gauw andere problemen op die eerste uitsluiting, wat vaak resulteert in een haast onontwarbaar kluwen voor de betrokkene. Zo kan een 'verarmingstraject' ontstaan door het achtereenvolgens (of zelfs gelijktijdig) optreden van "bezwarende sociale gebeurtenissen die leiden tot het verminderen van het economisch, sociaal of cultureel kapitaal dat de betrokkene ter beschikking staat."² De oorzaken van zo'n uitsluiting zijn legio. Denk aan veroudering (te duur op de arbeidsmarkt, of onvoldoende opleiding en/of aangepaste werkervaring), of het opgebruiken van bijvoorbeeld spaargelden of het teren op de gezondheid... De oorzaak kan ook liggen in het mechanisme van de intergenerationele armoede, de zogenaamde *armoedeval* die hele families in zijn greep hield (en houdt). Elke arme heeft zijn eigen verhaal. Soms gebeurt verarming heel **geleidelijk**, wanneer bijvoorbeeld de kosten oplopen, een schuldenberg oprijst, al dan niet gekoppeld aan een verminderd inkomen. Het kan ook **trapsgewijs** gebeuren, zoals bij werkloosheid of de uitsluiting van het bestaansminimum. Armoede kan ten slotte ook **bruusk** toeslaan, ingeval het verlies van de woning of een langdurige gevangenisstraf.

Binnen het bestek van deze brochure kunnen we onmogelijk een volledig overzicht geven van de huidige stand van zaken van de literatuur over armoede(bestrijding). Daarvoor verwijzen we graag door naar de website van het *Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting* en de bibliografie, achteraan deze brochure.³

² VRANKEN (Jan) (e.a.), *Armoede en Sociale Uitsluiting*, Jaarboek 2000, pp. 42 -43.

³ Zie: www.armoedebestrijding.be. Je vindt er het antwoord op heel wat veelgestelde vragen, zoals 'Hoeveel mensen in België leven er in armoede?' en 'Hebben laaggeschoolden een hoger risico om in armoede te belanden?' Basisgegevens over armoede en sociale uitsluiting vind je o.a. op de website van OASeS, de 'Onderzoeksgroep Armoede, Sociale uitsluiting en de Stad', Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen, zie: www.oases.be

“IK HAD HONGER EN GIJ HEBT MIJ TE ETEN GEGEVEN,
IK HAD DORST EN GIJ HEBT MIJ TE DRINKEN GEGEVEN,
IK WAS VREEMDELING EN GIJ HEBT MIJ OPGENOMEN
IK WAS NAAKT EN GIJ HEBT MIJ GEKLEED,
IK WAS ZIEK EN GIJ HEBT MIJ BEZOCHT,
IK ZAT IN DE GEVANGENIS EN GIJ ZIJT TOT MIJ GEKOMEN.”
UIT HET EVANGELIE VOLGENS MATTEÛS, 25, 35-36

PAUPERES CHRISTI: ARMOEDE ALS DEUGD

Een van de eerste keren dat (bewaarde) schriftelijke bronnen in onze westerse wereld getuigen van de aandacht die beleidsmakers voor armoede hadden, was naar aanleiding van het Concilie van Tours in 567 n.C. Daar verordende paus Johannes III dat elke gemeenschap de *eigen armen* en *behoeftigen* moest voeden. Een van de belangrijkste vragen – die overigens keer op keer zou terugkomen doorheen de geschiedenis van de armoedebestrijding – was hoe men kon uitmaken wie (en wie niet) in aanmerking kwam voor allerlei vormen van hulp. Want die hulp, zo bleek, was toch niet zo onvoorwaardelijk.

Er waren diverse criteria nodig om het kaf van het koren te scheiden. De hulpbehoevende moest in zekere mate kampen met een vorm van ‘ongeschiktheid’. Anders gezegd, hij moest om de een of andere reden niet zelf in zijn levensonderhoud kunnen voorzien, bijvoorbeeld door invaliditeit, ziekte, ouderdom, zwakzinnigheid of de dood van de kostwinner... Bovendien moest hij ‘nabij’ zijn, zowel fysiek (de woonst of verblijfplaats), als familiaal – de familie had de expliciete taak om voor de arme in kwestie te zorgen... Een derde element was dat de arme ‘meegaand’ moest zijn. Met andere woorden, hij moest ‘fatsoenlijk’ zijn, en de gevestigde orde geen strobreed in de weg leggen. In de vroege middeleeuwen kwam het er voor de meerderheid van de bevolking op aan om te overleven door voldoende voedsel te produceren en daardoor in het levensonderhoud te voorzien. Elke tegenslag – een misoogst, conflicten of ziekten – kon de gemeenschap ontwrichten. Armenzorg kon er preventief mee voor zorgen dat de maatschappelijke orde als vanouds in haar vaste baan bleef. Die eerste vormen van armoedebestrijding waren dus voor degenen die instonden voor de zorg, ook wel ingegeven door *eigenbelang*.

Rond de 11e eeuw begon het ideaal van de **'Pauperes Christi'** (letterlijk: Armen van Christus) opgang te maken. Christus gold als het toonbeeld van nederigheid en materiële armoede. Geestelijken legden het verband tussen materiële noden en spirituele rijkdom. Weduwen, 'gebrekkigen', wezen en zieken golden als de 'uitverkorenen van God', directe bemiddelaars tussen het aardse en het hemelse. "Armoede is de dochter van de nederigheid en brengt dichterbij God," noteerde Matthieu Paris, een monnik uit de Engelse abdij van Saint-Alban, rond het jaar 1200. Geheel naar het voorbeeld van Christus en als tegenreactie op de uitwassen van rijke kloosterorden en individuele geestelijken, ontstonden bedelorden als de Franciscanen (of Minderbroeders), de Dominicanen, de Karmelieten en de Augustijnen. De regel van deze nieuwe orden verplichtte niet enkel de individuele leden tot een zeer eenvoudig bestaan zonder bezittingen, maar ook de kloostergemeenschap in haar geheel.

Hand in hand met de appreciatie van het christelijke armoede-ideaal kwam de aandacht voor **liefdadigheid**. Stilaan gold dit als een algemene, sociale plicht voor iedereen – die zich dat kon veroorloven welteverstaan. De voorzienigheid had immers bepaald dat armen arm waren en dat de welgestelden materieel beter af waren. Hieraan tornen zou betekenen dat men de door God bepaalde orde in vraag stelde. Als oplossing – die bovendien ook rymde met fundamenten van de middeleeuwse maatschappelijke orde – kwam dus de liefdadigheid in het vizier. Liefdadigheid werd gezien als pasmunt om de zonden in het ondermaanse af te kopen, en vergemakkelijkte de toegang tot het paradijs. Zowel geestelijken als edellieden deden aan *caritas* of naastenliefde. Religieuze orden als de Benedictijnen breidden hun abdijgebouwen uit met een *aalmoezenij*, een *infirmierie* en eventueel een *passantenhuis*. Deze nieuwe 'afdelingen' zorgden respectievelijk voor de bedeling van brood, het opnemen van zieken en ten slotte het onthaal van pelgrims en zwervers. De *caritas* zorgde er ook voor dat de noden van de armen enigszins gelenigd werden. De beloning in het hiernamaals, zo werd hen voorgehouden, was de beste reden om zich niet tegen hun aardse lot te verzetten, of – erger nog – af te glijden naar misdaad.

In heel wat steden in de Lage Landen ontstonden op parochiaal vlak vanaf de tweede helft van de 13e eeuw de **'Tafels van de Heilige Geest'** (of **armendissen**). Die ondersteunden enkel armen die tot de desbetreffende parochie behoorden en die een zogenaamde 'armenpenning' of '-loodje' konden voorleggen. Het beheer van de organisatie was in handen van een Heilige-Geestmeester, die op zijn beurt gecontroleerd werd door de stadsmagistraat. De Tafels zorgden voor bedelingen aan huis, meestal in de vorm van levensmiddelen, kledij, brandstof of geld.

Die bedeling gebeurde op belangrijke, kerkelijke feestdagen. Daarnaast betaalden de Tafels ook voor medische zorg en onderwijs voor arme kinderen. Hun beurzen werden vooral met schenkingen en ‘cijnzen’ gestijfd. De Tafels zijn tot op de dag van vandaag actief in een aantal steden, waar ze op tijd en stond armen en uitgeslotenen uitnodigen om mee de maaltijd te delen.

Burgers in de steden konden bovendien nog andere initiatieven nemen om hun hemel te verdienen. Zo waren er de **broederschappen**, die eveneens een belangrijk aandeel hadden in de armenzorg. Net als gilden waren dit corporatieve organisaties waarbij de toetreding afhing van een vrijwillige, *religieus geïnspireerde* keuze. Op het einde van de middeleeuwen had elke parochiekerk die zichzelf respecteerde, minstens één broederschap onder zijn dak. In grotere kerken getuigen de pracht en praal van sommige altaarstukken nog van de praal- en concurrentiedrift van deze organisaties. Daarnaast vonden broederschappen ook onderdak in abdijkerken en hospitalen. Ze zorgden in de eerste plaats voor hun eigen leden. Broederschappen namen ook de begrafenissen van arme, overleden medebroeders voor hun rekening en sprongen behoeftige broeders bij. Maar dit zorgnetwerk werd ook geregeld uitgebreid. Op belangrijke kerkelijke feestdagen mochten ook ‘externe’ armen mee aanschuiven.

Een laatste nieuwe en lokaal erg diverse organisatievorm waren de **godshuizen**. Dit waren gasthuizen die door een vermogende stichter werden opgericht om armen en behoeftigen te huisvesten. Die deed dat natuurlijk niet enkel en alleen uit altruïstische motieven. De bewoners dienden geregeld te bidden voor het zieleheil van de stichter(s). Ook de opschriften op de gebouwen verwijzen naar de intentie waarmee het godshuis werd opgericht, bijvoorbeeld ter ere van de zeven Bloedstortingen, de zeven Weeën, of ‘Hier te zaaien om in het hemelrijk te maaïen.’ In een aantal gevallen moest de arme zich ‘inkopen’. Hij betaalde dan een bedrag, waarmee hij levenslang inwoon (en soms ook kost) kreeg. Een huis met zo’n formule werd ook een ‘proveniershuis’ genoemd. Ook de gilden droegen zorg voor de eigen achterban. Zo beschikten de wevers, volders, smeden, vissers, kleermakers en schippers in het 14e-eeuwse Gent over eigen godshuizen. Daarbij ging het dus niet om echte armen, maar wel om een vorm van sociale zekerheid voor de leden uit de middenklasse, onder het motto ‘Elk zorgt voor de zijnen’...

VAN MEDEDOGEN EN IDEEAALBEELD NAAR REPRESSIE

Andere tijden brachten andere zeden. Op het einde van de middeleeuwen veranderde het denken over de status van de arme en de opvattingen over armenzorg. Door de veranderende maatschappelijke context vanaf de 14e eeuw (met een snel aangroeiende stedelijke bevolking, gewapende conflicten en epidemieën als de pest) kwam het ideaal van de *Pauperes Christi* danig onder druk te staan. Armoede werd meer en meer gelinkt aan landloperij en criminaliteit. Grote groepen van de bevolking leefden op de grens van het bestaansminimum. De minste versterking van de verhouding tussen prijzen en lonen, of tussen de nood aan levensmiddelen en het volume van de oogsten leidde onvermijdelijk tot onrust en andere problemen. In de steden werd de toegang tot het 'poorterschap' en alle bijhorende rechten en plichten verscherpt, net als de toetredingsvoorwaarden voor gilden. De gevestigde orde moest ten allen prijze bewaard blijven... Dat zorgde voor de eerste repressieve maatregelen tegen 'bedelaars' en 'vagebonden'.

Zo beperkte **Filips de Goede** in 1459, nadat hij het bedelen in kerken ten stelligste verboden had, het recht op bedelarij tot nog slechts drie bevolkingsgroepen. Het ging over kinderen jonger dan twaalf, over bejaarden ouder dan zestig die wegens gebrekkigheid niet meer de kost konden verdienen en over personen met kleine kinderen. Alle bedelaars, bejaarden uitgezonderd, moesten een herkenningsteken om de Hals dragen, op straffe van opsluiting. 'Bedriegers' – gezonde mensen die in staat waren arbeid te verrichten maar toch bedelden – werden zwaar gestraft. Een gezonde man had immers de morele plicht te werken en zelf in zijn levensonderhoud te voorzien. De gedachte dat (voor alle niet-geestelijken en niet-edelen) arbeid de hoeksteen van de sociale ordening was, won snel terrein. Net als zijn voorganger trof **Filips de Schone** in 1506 een resem repressieve maatregelen om het 'dreigende gevaar der paupers' te bezweren. Voor de publieke opinie én de beleidsmakers was de arme zijn benijdenswaardige onschuld kwijt.

Nergens kwam dat zichtbaarder en meer systematisch tot uiting dan in het beroemde boek 'De Subventione Pauperum' (1526) van de Spaans-Brugse humanist **Juan Luis Vives**. Dit was een handleiding op maat voor de centrale en lokale overheden in hun strijd tegen armoede en bedelarij. In een eerste deel pleitte Vives voor het behoud van de liefdadigheid, die op dat moment onder druk stond door het toenemend aantal 'valse bedelaars'. De voornaamste hefboom om het armoedevraagstuk op te lossen, zo stelde Vives, was *arbeid*. De werkbekwame armen moesten nuttige vaardigheden aanleren, opdat zij een plaats

in de economie konden innemen. Daarnaast moesten alle initiatieven gecentraliseerd én gerationaliseerd worden om de versnippering van mensen en middelen tegen te gaan. Vives' aanbevelingen vielen niet in dovemansoren, want in 1531 vaardigde **Karel V** een edict uit dat twee belangrijke maatregelen voorzag. Bedelarij werd eenvoudigweg verboden en alle valide armen moesten verplicht aan het werk gezet worden. Daarnaast bundelde een nieuwe instelling, de zogenaamde **'Gemene Beurs'** (of Armenkamer), alle bestaande bijstandsinitiatieven. De uitvoering van Karels edict strandde echter door tal van factoren en werd door **Filips II**, al een jaar na zijn aantreden in 1556, grotendeels tenietgedaan.

Ook groeide de overtuiging dat armen extra in de gaten moesten worden gehouden. Van de herontdekking van auteurs uit de oudheid, zoals Plato en Seneca, die pleitten voor het opsluiten van wetsovertreders, was het maar een kleine stap naar het pleidooi voor de **afzondering** en **opsluiting** van armen. In de ogen van de tijdgenoten had zo'n fysieke uitsluiting tal van voordelen, zoals het verminderde risico op de snelle verspreiding van besmettelijke ziekten, het feit dat de armen tot arbeid konden gedwongen worden én dat men controle had op hun religieuze leven. Van armen dacht men immers dat ze een heidens leven leidden, jarenlang rondzweerven zonder de sacramenten in acht te nemen, hun kinderen niet lieten dopen en als volleerde libertijnen in concubinaat leefden... Bij het begin van de 17e eeuw schoten de **'Tucht-' of 'Correctiehuizen'** in de Nederlanden als paddenstoelen uit de grond, onder meer in Antwerpen (1613), Brussel (1621), leper en Brugge (1626) en Gent (1628). Armenscholen en onderwijs in weeshuizen zorgden dan weer voor de vorming van kinderen. Jongens leerden een vak, meisjes werden vooral als huishoudelijke hulp ingezet.

Als Brusselaars het vandaag hebben over een bezoekje aan *ma tante*, dan gaan ze niet noodzakelijkerwijze op familiebezoek. Het is immers een van de vele bijnamen van een van de oudste *officiële* instellingen van ons land: **de Berg van Barmhartigheid**. Al suggereert deze naam een Bijbelse boodschap of taak, hier draait het slechts om één werelds gegeven: geld. De Berg van Barmhartigheid is het allerlaatste pandjes-huis - een plaats waar kostbare voorwerpen in pand worden gegeven.

Toen er nog geen fijnmazig bankkantorennetwerk zoals we dat nu kennen bestond, was men op rijkelui aangewezen om geld te lenen. Door torenhoge interestvoeten tot meer dan 130% was lenen alles-behalve een kleinigheidje. Leners waren hierdoor dikwijls financieel aan handen en voeten gebonden. Een kleine misstap volstond om hen

onherroepelijk in het ongeluk te storten. Historisch is de oorsprong van de pandjeshuizen niet helemaal uitgeklaard, maar bronnen vermelden met zekerheid het bestaan van een eerste Berg van Barmhartigheid in 1462 in Perugia. Het was in die Italiaanse stad op een boogschut van Firenze dat Barnabé de Terni, een geestelijke, in volle renaissance-tijd besloot een mouw te passen aan de handel en wandel van de woekeraars. Deze instelling aanvaardde kostbare voorwerpen als onderpand en schreef daarvoor leningen uit tegen erg lage interesten. Winst maken was geen doel op zich. Het humane en voor die tijd erg vernieuwende karakter bleek ook uit de naamgeving. De Terni's idee kreeg navolging want in geen tijd doken er in heel Europa pandjeshuizen op. Het duurde echter tot het begin van de 17e eeuw vooraleer Brussel een eigen Berg kreeg. Het was de verdienste van Wenceslas Coberghe, een Antwerps edelman en een typische *allround* humanist (hij was onder meer schilder, architect, ingenieur, schrijver en diplomaat), die na een reis naar Italië bij de aartshertogen Albrecht en Isabella op aandrang een soortgelijke instelling in Brussel op te starten. Coberghe's voorstel viel bij deze verlichte bewindvoerders in goede aarde en op 28 september 1618 opende de Berg van Barmhartigheid in de Lombardenstraat, vlakbij de Grote Markt. In 1859 verhuisde de Berg naar zijn huidige locatie in de Sint-Gisleinstraat. Vele steden in de rest van het land volgden het Brusselse voorbeeld, wat illustreert dat deze organisaties een reële nood lenigden. Van de 29 'Bergen' die in ons land ooit actief waren, rest op dit ogenblik enkel de Brusselse pionier nog. De voorlaatste Berg, die van de stad Antwerpen, sloot na de Tweede Wereldoorlog de deuren. Het welvaartsoptimisme, aangedreven door de ongekennde economische *boom*, deed de overtuiging groeien dat dit soort huizen overbodig werden.

De Berg van Barmhartigheid wordt vaak geciteerd als een welvaartsgraadmeter. In die zin vertellen de cijfers weinig goeds: sinds de jaren 60 is het aantal leningen verdubbeld en is het uitgeleende bedrag zowat verzesvoudigd tot 20 miljoen euro! Het lijkt er op dat de **Openbare Kas van Lening** (zoals de Berg nu officieel heet) nog lang niet aan sluiten toe is.

NAAR DE INDUSTRIALISATIE

Vanaf de Oostenrijkse periode (1713-1794) begon de plattelandsnijverheid te bloeien als nooit tevoren. De relatieve maatschappelijke stabiliteit, in combinatie met verbeteringen en innovaties in de landbouw, zorgden ervoor dat het bevolkingsaantal kon stijgen. Zo was er onder andere het hoge voedselrendement per hectare landbouwgrond die de aardappel met zich meebracht en het uitblijven van dodelijke epidemieën. Het ging onze gewesten schijnbaar voor de wind. Van heinde en verre kwam men naar Vlaanderen om de processen en de effecten van de intensieve landbouw te bewonderen. Deze nieuwe context van voorspoed droeg echter de kiemen in zich voor een **algemeen verarmingsproces** dat zijn toppunt zou bereiken in 1850. Zo stegen de voedselprijzen tussen 1750 en 1850 met meer dan 130%. De extreme versnippering van de landbouwbedrijfjes wakkerde de stijging van de pachtprijzen aan. En door het overaanbod aan arbeidskrachten in de huisnijverheid zetten de lonen een stevige daling in. Het verarmingsproces bleek onomkeerbaar en kon niet gestuit worden door de verhoogde inzet van alle huisgenoten, of door extreem lange werkdagen.

Jozef II, de keizer-koster, had tijdens zijn bewind werk gemaakt van alweer een nieuwe hervorming van de armenzorg. Hij hief alle contemporaine religieuze ordes op en poogde, naar Oostenrijks model, om de instellingen voor ziekenzorg te rationaliseren en de meest zichtbare uitwassen van armoede – bedelarij en leegloperij alweer – uit te roeien. Het is pas met de komst van de Fransen dat er structurele veranderingen plaatsvonden. De revolutionaire republikeinen schaften eerst en vooral alle kloosters en abdijen af, confisqueerden hun bezittingen en verkochten zowat alles dat kon verkocht worden. Daardoor werd ook een deel van de armenzorg mee ontmanteld. Twee nieuwe instellingen die door de Franse bewindvoerders opgericht werden, vulden de leemte op.

De **Commissie voor Burgerlijke Godshuizen**, of de *Commission des Hospices Civiles*, stond in voor de verzorging en verpleging van behoeftigen in tal van instellingen. Daarnaast opereerde het **Bureel voor Weldadigheid**, of het *Bureau de Bienfaisance*, dat instond voor de steun aan armen en behoeftigen thuis. De Fransen legden hiermee ook de juridische basis voor de nationale organisatie van de armenzorg. Beide instellingen werden namelijk vanaf 1796 verplicht op gemeentelijk niveau georganiseerd. Daarnaast drukten de Fransen hun stempel ook op andere juridische terreinen.

Zo kwam ook de **Wet Le Chapelier** (naar de Jacobijnse advocaat Isaac Le Chapelier) in voege. Die voerde de vrijheid van ondernemen in en verbood coalities en corporaties (denk aan ambachtsgilden) die de vrije toegang tot een beroep belemmerden. Tegelijkertijd verbood deze bepaling ook verenigingen van boeren en arbeiders, wat de facto een verbod op vakbonden en stakingen inhield. Pas in 1866 werd deze wet opgeheven, wat een belangrijke mijlpaal markeerde in de sociale geschiedenis. Ondanks deze wet konden een aantal beroepsgebonden verenigingen toch blijven voortbestaan. Zij lagen mee aan de basis van de **Maatschappijen voor Onderlinge Bijstand**, die vanaf 1851 door de overheid werden erkend. Deze ‘maatschappijen’ waren verzekeringskassen voor arbeiders. In ruil voor een kleine bijdrage konden ze er, ingeval van ziekte of ouderdom, beroep op doen. De hierboven aangehaalde nieuwe Franse organisaties zongen het heel wat langer uit dan de wet Le Chapelier: pas in 1925 fuseerde men beide administraties tot de **Commissies voor Openbare Onderstand** (C.O.O.), die op hun beurt in 1978 werden hervormd tot de **Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn** (OCMW).

Naast de lokaal verankerde *Commissions* en *Bureaux* ontwikkelden de Franse beleidsvoerders nog extra organisaties, de *Dépôts de Mendicité* en de *Ateliers de Charité*. Deze werden per departement opgericht en werkten complementair met de lokale organisaties. Tijdens de Nederlandse periode kwamen daar de **landbouwkolonies** bovenop, zoals die van Wortel. Hier werden ‘landlopers’ aan het werk gezet.

Naast deze initiatieven van overheidswege – die de armenzorg duidelijk aan de invloedssfeer van de Kerk probeerden te onttrekken – bleven er tal van particuliere **liefdadigheidsinitiatieven** overeind, zowel binnen het verenigingsverband als op individuele basis. Bij de financiële bijstand hoorde ook het morele wijsvingertje. Armen waren dan wel hulpbehoevend, een vroom en deugdelijk leven moest ook voor hen het streefdoel zijn.

DE EFFECTEN VAN DE INDUSTRIALISATIE, VERZUIJING EN DE STRIJD VOOR SOCIALE RECHTEN

De 19e eeuw stond in ons land grotendeels in het teken van de snelle industrialisering. Alle inspanningen van de huisnijverheid ten spijt konden haar producten niet optornen tegen de snelheid en de productieprijzen van een steeds groter wordend aanbod van industrieel vervaardig-

de goederen. De toepassing van machines in een productiecontext had in de allereerste plaats een impact op de Vlaamse huisnijverheid, en in het bijzonder op de textielsector. Heel wat thuiswerkers zagen door de oprukkende industrialisatie hun inkomstenbron opdrogen, zonder zicht op alternatieven. Heel wat 'nieuwe arbeiders' kwamen terecht in stedelijke, gemechaniseerde bedrijven of in ambachtelijke sectoren die uit de mechanisering hun voordeel haalden. Daarbovenop mislukten de **aardappeloogsten** in 1845-'46 en eisten **cholera-epidemieën** en hongersnood hun tol. Door het samenspel van die factoren, gecombineerd met het overaanbod arbeidskrachten én het uitblijven van maatregelen van overheidswege, stond de deur open voor tal van sociale wan toestanden. De lonen waren rond 1840 nauwelijks voldoende voor de arbeiders en hun gezinnen om in de meest elementaire behoeften te voorzien. Tijdens deze periode ontstond het stedelijk proletariaat: een massa goedkope, ongeschoolde (en dikwijls erg jonge) werkkrachten. Omdat één loon voor een gezin niet meer volstond om in het onderhoud te voorzien, moesten ook vrouw en kinderen aan de slag, vaak in ongezonde en gevaarlijke omstandigheden. In Oost- en West-Vlaanderen was de werkloosheid in 1844 opgelopen tot 60%. De gemiddelde levensverwachting bedroeg er slechts 31 jaar. Tijdgenoten hadden het dan ook over **"l'affreuse misère des Flandres."** In 1847-'48 leidden de torenhoge voedselprijzen tot hongerrellen.

Politiek en juridisch gezien had de arbeider geen stem – letterlijk en figuurlijk. In het jonge België hadden enkel de welgestelde burgers een vinger in de (toen nog niet erg) democratische pap. Anders gezegd, op wettelijk vlak hadden de industriëlen de handen vrij. Het stond hen immers vrij de werknemers te betalen hoe, wanneer en hoeveel ze wilden. Heel wat fabrieksarbeiders waren door het zogenaamde **'trucksysteem'** aan de werkgever gebonden. Dat ingenieuze systeem bestond erin dat de arbeider zijn loon ontving in natura en meer bepaald in de vorm van allerlei goederen en diensten (zoals onderdak, voedsel en brandstof). Dat werd exclusief door de werkgever geleverd, waardoor deze een volledige controle hield over in- en uitgaven van zijn arbeiders. Door **werkboekjes** kon hij bovendien hun komen en gaan volgen. Alle arbeiders balanceerden in deze periode min of meer op de rand van de armoede.

In deze context ontstonden – en dat nog voor de afschaffing van de Wet Le Chapelier (zie hoger) – de eerste **vakbonden**, die opkwamen voor de belangen van de arbeiders. Ongeveer gelijktijdig kwamen de eerste **mutualiteiten** en de **coöperatieve maatschappijen** tot stand. Hun uitgangspunt was het principe: *samen sta je sterker dan alleen*.

Door de toenemende verzuiling van de maatschappij, waarbij naast de katholieke en de liberale politieke familie, ook een socialistische nieuwkomer het strijdperk betrad, kregen deze werknemersverenigingen ook eigen, ideologische accenten. Door hun mobiliserend vermogen en de druk die deze organisaties konden uitoefenen, kwam er – samen met de uitbreiding van het kiesstelsel (1893: het Algemeen meervoudig stemrecht) – ook een politiek instrument tot stand dat de stem van de arbeiders kon vertolken. Een resem sociale wetten zagen het licht, zoals de arbeidsregeling voor vrouwen en kinderen (uit 1899), en wetten over pensioensregelingen en arbeidsongevallen, enzovoort. Op 1 mei 1890 staakten en betoogden – naast massa’s arbeiders in andere Europese landen – zo’n 150.000 Belgische arbeiders voor de invoering van de **achturenwerkdag** in ons land. Die kwam er uiteindelijk na de Eerste Wereldoorlog.

ARMOEDEBESTRIJDING ALS OVERHEIDSOOPDRACHT

Het uitbreken en het verdere verloop van de Eerste Wereldoorlog zorgde voor een schaarste aan levensmiddelen, brand- en grondstoffen. Met de noodkreet ‘Poor little Belgium’ kwam een internationale hulpbeweging op gang. Bekende zakenlui als Ernest Solvay en Emile Francqui richtten het **Hulp- en Voedingscomité** op, dat behoeftige landgenoten voorzag van onder meer steenkool, meel, groenten en suiker. Dit comité bleef in voege tot in 1919. Na de oorlog werd het enkelvoudig stemrecht voor mannen gestemd – vrouwelijke burgers moesten nog tot in 1948 wachten... Ook werden er **maatschappijen voor goedkope woningen** opgericht, die arbeiders gezonde woningen tegen betaalbare prijzen aanboden. De economische wereldcrisis tijdens het interbellum en de oorlogsjaren die daarop volgden, remden de vooruitgang van de sociale wetgeving af.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog verschoof de focus in het dagelijkse leven van heel wat mensen opnieuw naar het wapengekletter van de strijdende partijen en het pure lijfsbehoud. Maar op een hoger echelon keek men ook voluit naar de toekomst. Zo was er reeds uitvoerig geheim overleg tussen vakbondsleiders, werkgevers en politici over hoe de sociale zekerheid na de oorlog kon georganiseerd worden. Dat leidde op 24 april 1944 tot een akkoord en het ‘ontwerp van overeenkomst tot sociale solidariteit’, ook bekend als het **Sociaal Pact**. Kernelementen waren de voor iedereen verplichte sociale verzekeringen en de uitvoering ervan door, of onder streng beheer van, de overheid. Het belang

van dat pact kan niet overschat worden. Na de donkere oorlogsjaren betekende het een symbool van hoop op een betere toekomst. Inhoudelijk zorgde het voor een totaalvisie op solidariteit en voor de oprichting van een 'nationaal verdelingsfonds', beter bekend als de **Rijksdienst voor Sociale Zekerheid** (RSZ). Het vooruitgangsoptimisme van de *fifties* en het economische wonder van de gouden jaren 1960 tilde het welvaartspeil in Vlaanderen op naar ongekende hoogten. Armoede leek wel op weg om definitief tot het verleden te gaan behoren. Vanaf de jaren 1980 is de strijd tegen armoede ook als overheidsopdracht in regeerakkoorden van diverse coalities opgenomen. Zo geeft het gloednieuwe 'Vlaams Actieplan Armoedebestrijding' van de Vlaamse regering aan dat Vlaanderen ook op het vlak van armoedebestrijding een topregio wil worden. Die strijd is helaas, zoals we haast dagelijks in de media vernemen en ook dikwijls met eigen ogen kunnen vaststellen, nog lang niet achter de rug.

DE ARME ZELF AAN HET WOORD

De wakkere lezer zal vast in het voorgaande opgemerkt hebben dat 'de arme' steevast zijn opwachting maakt als een eerder **passief element**, als degene die het allemaal – vaak letterlijk – ondergaat en voor wie de ene na de andere maatregel genomen werd, met het oog op zijn eigen heil en dat van de maatschappij. Allicht is het 'productieproces van de geschiedenis' daarvoor grotendeels verantwoordelijk. Daarmee bedoelen we dat de arme tot voor kort de middelen – en dikwijls de vaardigheden – ontbeerde om zijn eigen stem te laten weerklinken. Die vaststelling klinkt door in het overgrote deel van de historische bronnen, waarin de arme slechts zijdelings opduikt. Zo is de term 'arme' een betekenisvolle indicator. Want **wie bepaalde wie er als zodanig omschreven werd?** Juist: de overheden en de liefdadigheidsorganisaties en individuele weldoeners wikten en beschikten over een arsenaal aan omschrijvingen, termen en maatregelen, en bepaalden ook hierdoor heel sterk het *vertoog* over armen.

Al is het bronnenmateriaal over armoede doorheen de tijd in volume toegenomen, toch kan gesteld worden dat het blijkbaar heel lang niet interessant (genoeg) was om het hierover te hebben. Onrechtstreeks eist armoede echter wel zijn plaats op in het bronnenmateriaal. Talloze procesdossiers hebben het over bedelarij, diefstal en vagebonden – fenomenen die rechtstreeks aan armoede gelieerd werden. Ook zijn er de veelsoortige documenten uit de archieven van de diverse

instellingen die zich toelegden op de zorg en controle van deze groep mensen. Uit deze formele documenten spruit heel veel informatie voort, onder andere over de relaties tussen personen, de bezorgdheid om de armen, onvrede en twist, enzovoort. Armen doken ook op in talloze kronieken en werden afgebeeld op schilderijen, gravures en later foto's en andere dragers. De meeste van die bronnen zijn echter gemaakt door 'buitenstaanders', die de armen bekeken met hun opvattingen, waarden en normen. Het is daarbij zeer waarschijnlijk dat ze daarin ook werden beïnvloed door de alomtegenwoordige **vooroordelen** en alle **connotaties** die armoede met zich meedroeg, zoals een goddeloos leven, misdaad, lichtzinnigheid, losbandigheid en een gebrek aan hygiëne... **Heel veel bronnen geven dan ook geen enkel beeld van de persoon achter de arme.** Voor een flink deel van de geschiedenis zijn het stille, en vaak ook anonieme personen. Deze editie van Erfgoeddag kan daar misschien eindelijk een beetje verandering in brengen.

EN WAT MET DE CULTUUR VAN ARMEN?

Hoe zou Erfgoeddag kunnen breken met deze spijtige traditie waarin armoede en armen steeds maar **herleid worden tot passieve elementen**? Dat is geen eenvoudige vraag, maar we willen wel het belang van een alternatieve, actievere rol beklemtonen, door even te grasduinen in de recente geschiedenis van opvattingen over de relatie tussen armoede en cultuur.

Cultureel erfgoed gaat over cultuur: over het vermogen, eigen aan mensen, om *betekenis* te geven aan het bestaan, een betekenis die vaak uitgedrukt wordt in de meest 'edele' vormen van schilderkunst, architectuur, beeldhouwkunst enzovoort. En precies hier wringt het schoentje, want armen worden vaak afgebeeld in de kunsten, maar komen zelden naar voor als kunstenaars of culturele 'vormgevers'. Hoe dit komt heeft te maken met de geschiedenis van de 'Schone Kunsten', die vanouds een behoorlijk elitaire traditie is: de schone kunsten waren tot diep in de 20e eeuw niet meer of niet minder dan een elitaire vormtaal, gericht op een elite van mensen. Men maalde er niet om dat armen afwezig waren als publiek of als kunstenaar, wel integendeel, dit was normaal. En deze 'normaliteit' is op zichzelf ook een constructie, meer bepaald een constructie van een samenleving waarin armoede vereenzelvigd werd met 'lage' materiële problemen, terwijl kunst en cultuur net staat voor het 'hogere', voor het immateriële dat de mens 'verheft'.

Een aantal denkers uit de geschiedenis braken dit denken over de relatie tussen **cultuur en armoede** open. Een eerste steen werd geworpen door de socioloog Oscar Lewis, die in zijn boek 'La Vida, a Puerto Rican Family in the Culture of Poverty' (1966) voor het eerst sprak van een 'cultuur van de armoede'. Hiermee verbond hij als eerste de denkkaders van armoede en cultuur, al was zijn benadering tegelijkertijd behoorlijk stigmatiserend: de cultuur van de armoede zou immers bestaan uit een aantal gedragswijzen, de afwezigheid van een werelds en relationeel bewustzijn, een hardnekkig gevoel van waardeloosheid, gebrek aan impact, enzovoort. Niettemin brak zijn concept met de idee dat armoede **louter terug te brengen is tot materiële gebreken**, en werd het sindsdien almaar duidelijker dat ook de immateriële aspecten van armoede aandacht verdienen.

Perfect aansluitend bij deze eerste stap in deze 'revolutie' in het denken, is het werk van Edward Palmer Thompson, dat de notie 'cultuur' introduceerde in de *labor history*, het bastion van de marxistische sociale geschiedenis. De stelling van Thompson was dat het klassieke marxisme niet kon antwoorden op de vraag waarom een bepaalde maatschappelijke groep (gedefinieerd vanuit materiële bestaansvoorwaarden) zich al dan niet ontwikkelt tot een klasse met klassenbewustzijn. 'Cultuur' is hier, zo meende Thompson, een term die de brug slaat tussen de materiële condities van de mens en de mens als *agens*. Hiermee maakte Thompson de weg vrij voor een niet-elitair cultuurbegrip, een cultuurbegrip dat samenvalt met het mens-zijn, **ongeacht rang, stand of klasse**. Dit cultuurbegrip werd verder uitgewerkt door Raymond Williams, die vanuit zijn kunst- en cultuurhistorische achtergrond het volgende zei: "*culture is ordinary, in every society and in every mind*" (1958). Cultuur was voor hem een "*whole way of life*", en was zeker niet enkel het voorrecht van diegenen die het materieel beter hadden.

Deze gedachten waren mijlpalen in het denken over de relatie cultuur en armoede, en vonden ook hun doorwerking in het beleid en de praktijken die actueel en relevant zijn voor de Vlaamse context. Zo bekleemde het in 1994 gepubliceerde **Algemeen Verslag van de Armoede**, een beleidsdocument waarin armen ook voor het eerst zélf aan het woord kwamen, dat **culturele uitsluiting** de ergste vorm van uitsluiting is, en niet zozeer de materiële en financiële vormen van uitsluiting, zoals we zouden denken. **Armen wezen erop dat ze vooral hunkeren naar actieve deelname aan cultuur, aan een proces van symbolen creëren en betekenis geven aan de grote en kleine wereld.**

Dit verslag eindigde niet als 'roep in de woestijn', want het strookte perfect met de intussen reeds veertig jaar geleden geratificeerde Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waarin ook het recht op cultuur als belangrijk universeel mensenrecht wordt omschreven. België nam dit recht op cultuur in 1994 op in zijn grondrechten, en dus was het zijn morele plicht om dit recht ook voor armen toegankelijker te maken. De *Koning Boudewijnstichting* en *Kunst en Democratie* bundelden in 1996 de krachten en schreven oproepen uit voor projecten die **armen als actieve cultuurmakers** aanspreken. Deze hadden een groot succes en tal van projecten werden ontwikkeld in disciplines als theater, muziek, beeldende kunst, enzovoort. Het Vlaamse cultuurbeleid nam de experimentele projecten over en verankerde ze structureel in het Kunstendecreet, onder de noemer 'sociaal-artistieke projecten'. Deze projecten geven kansengroepen en armen zélf potlood en papier, podium en instrument, en laten ze cultuur maken, omdat ze dat net zo goed kunnen, of misschien zelfs beter, dan Jan Modaal.

Armoede wordt in het sociaal-artistiek werk meestal **niet expliciet gethematiseerd**. Deelnemers worden bewust niet in hokjes gestopt, maar benaderd vanuit hun competenties en (latente) talenten. Het sociaal-artistiek werk brengt echter wél de leefwerelden van kansengroepen in beeld. Zo kom je niet zelden terecht bij reminiscentie, herinnering en dus ook erfgoed(participatie). Sociaal-artistieke organisaties slaan de brug naar de wijk waarin ze opereren, en betrekken buurtbewoners bij hun creaties, binnen laagdrempelige en toegankelijke processen.

Zo zet *De Figuranten* in Menen schrijf- en fotografieprojecten op rond 'hun' Koningsstraat, de vergane glorie van de Menense textielindustrie en oude cinemazaaltjes. *Bij 'de Vieze gasten* wil volgend jaar gaan werken rond de vergane textielnijverheid in de Brugse Poortwijk in Gent. Al jaren brengen de schrijf- en fotografieprojecten en de theaterrevue van *Bij 'de Vieze Gasten* volksverhalen uit de wijk in beeld. De sociaal-artistieke organisatie *kleinVerhaal* organiseert met 'O Parleur' wandelingen door minder bekende Brugse wijken, laat de bewoners zelf aan het woord en betreft hen bij artistieke creaties. Voor het sociaal-artistiek festival ENTER zetten *kleinVerhaal* en collega's van vzw *Wit.h* een beeldende kunstenproject op, waar verschillende deelnemers uit diverse organisaties samen artistiek creëren, vertrekkend van de Brugse legende van de Heilige-Ursula.

De link naar volkscultuur is binnen het sociaal-artistieke nooit veraf. Denk maar aan de projecten rond circus en kermis van *Victoria Deluxe*

(‘Ik heb de hemel zien geboren worden’ in Dendermonde en ‘t Vuil Huishouden’ in Gent), de bewerkte volksverhalen in de theaterprojecten van de *Unie der Zorgelozen* in Kortrijk (‘Van den Vos Reinaerde’, ‘Baekelandt’, enzovoort). Sommige sociaal-artistieke organisaties en projecten koppelen een politieke boodschap aan hun bewerking van erfgoed. Zo bracht *Victoria Deluxe* met de Erfgoedcel Meetjesland, het verleden, het heden en de verloren toekomst van de wijk Zandeken in beeld, een gemeenschap die moest wijken voor de uitbreiding van de Gentse haven. *tapis plein* werkte met *BruggePlus* een langdurige project uit in de verarmde wijken van Zeebrugge. Bij *het Vervolg* in Limburg bracht het sociaal-artistiek theaterproject ‘Fruitkaravaan’ verhalen uit de mijnstreek in beeld.

Erfgoed procesmatig en artistiek bewerken met actieve deelname van mensen uit kansengroepen lijkt dus een bijzonder relevante manier van werken aan erfgoedparticipatie vandaag. **Deze Erfgoeddag moet dan ook ambitieus zijn in het betrekken van armen bij het realiseren van erfgoedprojecten rond het thema armoede.** Het zou veel doorleefde en misschien onverwachte perspectieven kunnen opleveren, het zou de sociale dimensie van het gekozen thema ook daadwerkelijk realiseren, en het zal, hopelijk, een breder sociaal draagvlak rond armoedebestrijding creëren.

ARMOEDE, GEEN (EXCLUSIEVE) ZAAK VAN HET VERLEDEN

Het zwaartepunt van deze editie van Erfgoeddag zal ongetwijfeld liggen op hoe armoede *in het verleden* werd beleefd, geregistreerd, beoordeeld en bestreden. We moeten daarbij wel uitkijken om niet in de activiteiten of in de communicatie over 'armoede' de suggestie te wekken dat dit iets is 'dat enkel in het verleden bestond.' Armoede vandaag heeft heel veel dimensies en raakt veel mensen, en niet alleen in ons land. Er zijn tal van 'kansengroepen' – waaronder mensen in armoede, migrantenverenigingen, enz. – die aan de zijlijn klaarstaan om hun verhaal te vertellen. Personen in armoede kunnen ongetwijfeld ook een zinvolle en waardevolle bijdrage leveren aan Erfgoeddag, als getuige, ervaringsdeskundige of vormgever. Daarbij kunnen we verschillende vragen stellen, zoals:

- **Wat is de realiteit / de leefwereld van mensen die vandaag in armoede leven?**
- **Hoe kijken we vandaag naar armoede, en mensen in armoede?**
- **Hoe vertaalt die zienswijze zich in armoedebestrijding, vroeger en nu?**

Daarnaast moeten we ook beseffen dat de wereld in zekere zin een dorp is geworden; **globalisering** is een stadhuiswoord daarvoor. De voorbije jaren heeft, deels als reactie op die globalisering, het begrip erfgoed een erg brede invulling en benadering van onderop gekregen, onder meer door de erkenning van 'immaterieel erfgoed'. Er worden lijsten en uitwisselingsprogramma's opgesteld om de visibiliteit, bewustwording en dialoog te stimuleren. Immaterieel cultureel erfgoed is een ander woord voor 'volkscultuur', gebruiken, gewoonten en uitingvormen van gemeenschappen, groepen en individuen. Wie goed kijkt, merkt dat hiermee – op wereldschaal – de cultuur van armere gemeenschappen, groepen en individuen volop in beeld komt. Of zou kunnen komen... Ook hier is de uitdaging erg groot om de **bewustwording, dialoog** en wie weet solidariteit te stimuleren. Je vindt hierover meer informatie op de website van UNESCO (www.unesco.org/culture/ich). Vanaf oktober 2010 is er een informatiekits beschikbaar via FARO (www.faronet.be) of UNESCO Platform Vlaanderen (www.unesco-vlaanderen.be). Ook hier ligt een wereld van mogelijkheden en aandachtspunten open.

AAN IDEEËN GEEN GEBREK

WAT?

Historische begrippen als het 'lepelrecht', de 'H.-Geestdis', 'armenrekeningen', de 'bedelpenning' en tal van andere aan armoede gelieerde zaken zijn vandaag de dag niet meer algemeen bekend. Confronteer op Erfgoeddag het publiek met deze getuigen uit het verleden, verklaar hun functie en probeer een beeld van 'de arme' te reconstrueren tijdens een bepaalde periode. Hou daarbij afstand van de tijdgenoot die het bronnenmateriaal heeft gemaakt en ga op zoek naar hoe hij keek naar (en sprak over) de arme. Je hoeft daarbij overigens niet zo verschrikkelijk ver terug in het verleden te graven: ouderen kunnen je vast en zeker vertellen hoe nabij armoede voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog was. Bevrraag bijvoorbeeld deze getuigen volgens de methode van de mondelinge geschiedenis, en toon de resultaten op Erfgoeddag.

WAAROM?

Contextuele informatie is misschien niet *alles*, of alleen zaligmakend, toch valt armoede pas echt te begrijpen als het brede plaatje van een bepaalde periode in het verleden geschetst wordt. Gewapende conflicten, epidemieën, misoogsten, technologische innovaties of economische bokkensprongen konden zorgen voor bruuske wijzigingen in het welvaartsniveau van deze of gene bevolkingsgroep. 'De arme' bestaat immers niet. Probeer te achterhalen welke gebeurtenissen mensen tegen (of voorbij) de armoedegrens duwden, en wat de impact daarvan was op hun levens. Peil met andere woorden naar de oorzaken van hun armoede, en met welke snelheid deze zich concreet manifesteerde.

EN TOEN...

Wat waren (en zijn) de gevolgen voor een mens, zijn gezin en zijn sociale status, eens armoede toeslaat? Om in leven te blijven was (en is) een mens tot veel in staat. Diep verhalen (en voorwerpen) op over honger, prostitutie, analfabetisme, alcoholisme, gezondheidszorg,

strafmaatregelen, criminaliteit en aanverwante onderwerpen, maar... besteed ook ruim aandacht aan het creatieve vermogen van mensen, aan getuigenissen over solidariteit en wederzijdse afhankelijkheid.

'T ZIJN DROEVE TIJDEN ALS DE OORLOG LOEIT

Zowel tijdens de Eerste als de Tweede Wereldoorlog kreeg de burgerbevolking het tijdens de bezetting hard te verduren. 'Poor little Belgium' was in de eerste plaats een propagandakreet om het 'barbaarse gedrag van de Teutoonse horden' bij de inval in 1914 in steden als Dinant en Leuven aan te klagen. Toch sloeg het begrip ook de nagel op de kop. Voedsel werd gerantsoeneerd en naarmate de tijd verstreek schaarser en dus duurder. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette de bezetter 'Winterhulp' op poten, een organisatie die het Internationale Rode Kruis bijstond in de bedeling van voedsel. De bezetter eiste ook bepaalde zaken op, bij zowel burgers als landbouwers, zoals grondstoffen of dieren. Dergelijke acties hadden ongetwijfeld een impact op de levens van gezinnen en de lokale gemeenschap. Hoe ging het er in jouw gemeente of regio tijdens die periodes eraan toe? Onderzoek hoe het bonnensysteem werkte, en hoe er - naast de reguliere handel - ook een zwarte markt bestond. Wie profiteerde van de oorlogscontext, en wie kwam in de klauwen van de armoede terecht? Of ga verder terug in de tijd, en raket het verhaal van de lotelingen op. Wie waren de onfortuinlijke mannen die de plaats van kapitaalkrachtige(r) kandidaat-soldaten 'vrijwillig' innamen?

SOCIALE WETTEN

De meeste sociale wetten (en hetgeen eraan vooraf is gegaan, zoals het algemeen enkelvoudig stemrecht) zijn niet zonder slag of stoot tot stand gekomen. Erfgoeddag biedt je een forum om deze materie op een boeiende manier te vertellen. Zorg voor context en leg verbanden. Hang je verhaal op aan lokale gebeurtenissen, zoals stakingen, de verslaggeving in de lokale pers of markante gebeurtenissen... Je kan ook aandacht besteden aan de strategieën die politieke partijen sinds het ontstaan van België aan armoede gewijd hebben. Zijn er opmerkelijke koerswissels, belangrijke sleutelmomenten? Vertel het op Erfgoeddag.

“ZALIG ZIJN DE ARMEN VAN GEEST...

... want hun behoort het Koninkrijk der Hemelen.” Deze zaligspreking uit het Nieuwe Testament (Mt. 5, 3) is eeuwenlang een fundamentele wegwijzer geweest voor zowel heel wat geestelijken als gewone stervelingen. Het gaat daarbij niet, zoals weleens gedacht wordt, in de eerste plaats over mentaal gehandicapten, wel over mensen die zelf en heel zelfbewust de keuze maakten om ‘arm van geest’ te zijn. Bij een andere evangelist treffen we een variant aan, namelijk: “Zalig, gij armen, want uwer is het Koninkrijk van God” (Lc. 6, 21). Op Erfgoeddag kan je hen die ervoor kozen om als arme van geest door het leven te gaan – kluizenaars, begijnen, pelgrims, leden van bedelordes – voor het voetlicht doen treden. Kan je achterhalen wat hun motieven waren en hoe ze leefden?

ER WAS EENS...

Sprookjes en volksverhalen hebben niet enkel een onderhoudende functie tijdens de lange winteravonden, heel dikwijls vind je er impliciet een geheel aan regels over hoe je je moet gedragen. Dis op Erfgoeddag de mooiste, gevoeligste of schrijnendste, aan armoede gerelateerde vertellingen op, en probeer ook je publiek een inzicht te geven in de codes van het genre. Inspiratie genoeg, van meisjes met zwavelstokjes tot en met slimme kinderen die met kruimeltjes hun terugweg vinden door het donkere bos. Ook liederen waren vaak een middel om het leven, ‘het lot’ en tegenslagen te voorzien van commentaar. Ze deden ook dienst om de zangers of toehoorders een hart onder de riem te steken. Welke ‘strijd-’ en andere liederen of melodieën vind je terug? Kan je achterhalen in welke omstandigheden ze tot stand zijn gekomen en/of wie ze heeft gecomponeerd? Laat ze opnieuw weerklinken op Erfgoeddag.

DE OOM IN AMERIKA

Op het einde van ‘Het gezin van Paemel’, het beroemde toneelstuk van Cyriel Buysse, vertrekken de voornaamste personages, moegestreden en net-niet-dood-van-de-honger, naar een betere toekomst in Amerika. Reconstrueer de emigratiegeschiedenis van je gemeente. Wie vertrok er naar het buitenland, en wie bleef achter? Wat waren hun beweegredenen? Of vertel de geschiedenis van de ‘Fransmans’ of de ‘brikkensbakkers’ in je regio, de seizoensarbeiders die naar Noord-Frankrijk of het Rijnland trokken om er te werken. En wie toont de geschiedenissen van de immigratiegolven van na de Tweede Wereldoorlog?

EN TANTE NONNEKE IN KONGO

Welke verhalen werden er verteld over 'de arme zwartjes' in Belgisch Kongo, of andere, onbekende verre landen? En in welk opzicht waren de mensen die daar woonden arm of hulpbehoevend? Maar wie bepaalde dat deze mensen arm waren, of als armen werden voorgesteld? Hoe ging men er hier mee om? Reconstrueer op Erfgoeddag een stuk(je) koloniale geschiedenis, of de geschiedenis van wat na de dekolonisatie volgde, de ontwikkelingshulp. Zoek getuigen en confronteer hen met voorwerpen, documenten en beeld- en geluidsfragmenten.

“EEN SPOOK WAART DOOR EUROPA – HET SPOOK VAN HET COMMUNISME”

“De filosofen hebben de wereld tot nu toe op verschillende manieren geïnterpreteerd, maar het komt erop aan hem te veranderen,” aldus Karl Marx. En hij voegde de daad bij het woord. Het is in Brussel dat de uit Duitsland vertrokken Marx – samen met zijn geestesgenoot Friedrich Engels – het beroemde ‘Communistisch manifest’ schreef, dat begint met het citaat dat hierboven als titel is gebruikt. Het is ook tijdens dit verblijf dat Marx het boek ‘Armoede van de filosofie’ schreef, als antwoord op ‘Filosofie van de armoede’ van de Franse pionier-anarchist Pierre-Joseph “Eigendom is diefstal” Proudhon. Maar waarom was Marx nu precies in Brussel beland? En wat bedoelde hij met ‘Proletariërs aller landen, verenigt U!’? Waarover verschilde hij van mening met Proudhon? En wat was de impact van deze werken? Veel vragen die tijdens Erfgoeddag een passend antwoord kunnen krijgen.

ERFGOED = EEN CONSTRUCTIE

‘Geschiedenis bedrijven’ is nooit vrij van de waarden en normen van degene die het verleden onderzoekt. Het vertoog over armoede is dat evenmin, zo hebben we hierboven al verschillende keren onderstreept. De combinatie van beide vaststellingen leidt ons onvermijdelijk naar de vraag: wat vond men in het verleden de moeite waard om te verzamelen, onderzoeken en/of te tonen? Met andere woorden, hoe zijn in het verleden collecties tot stand gekomen, en hoe komt het dat de arme (of armoede) daar prominent in ontbreekt (of net niet)? Wat waren de criteria van verzamelaars, mecenasen of archivariissen? En hoe

bepaalden hun opvattingen over armoede hun werk? En had gebrek aan middelen op een bepaald moment ook een impact op de collectie en/of werking?

BEELDVORMING

Afbeeldingen van 'de arme' en 'armoede' zijn vast zo oud als het fenomeen zelf. Hetzij als allegorie, hetzij als (al dan niet) waarheidsgetrouw beeld van een fenomeen dat in het verleden dikwijls heel nabij was. Hoe werd de arme afgebeeld? Welk beeld probeerde men van hem op te hangen? En is dat beeld doorheen de geschiedenis veranderd? En wat leren die beelden ons? Zo schilderde Pieter Breughel een stel bedelaars met vossenstaarten op hun mantel... Of ga op zoek naar het vertoog over armoede – van geuzen, armoezaaiers, klaplopers, over hulpbehoevenden tot en met uitgeslotenen, en het duiden en benoemen van 'de Vierde Wereld'... Lees tussen de lijnen door en probeer je een beeld te vormen van hoe men in het verleden dacht over armoede... Hoe groot is het verschil met hoe men vandaag armen 'bekijkt' en 'afbeeldt'? Toon en confronteer je publiek hiermee op Erfgoeddag.

DE KLEREN MAKEN DE MAN

Tussen de lijnen door heb je in deze brochure vast gemerkt hoe beladen het begrip 'arme' of 'hulpbehoevende' is, zowel vroeger als nu. Heel wat mensen hielden hun armoede angstvallig verborgen, anderen hadden er allicht minder moeite mee en droegen waardig hun lot. Hoe vindingrijk was men om armoede te verbergen en welke 'trucs' waren in gebruik om anderen een rad voor de ogen te draaien?

HONGER IS DE BESTE SAUS

Kan je achterhalen wat tijdens een bepaalde periode armeluiskost was, en waarom? Zo was de paardenworst in Lokeren vast onderdeel van het menu... Hoe zat het in jouw gemeente of regio? En wat associëren we vandaag met 'armoede op het bord'? Staaf je verhaal met documenten, getuigenissen of beeldmateriaal.

GELD, GELD EN NOG EENS GELD

Tijdens deze editie van Erfgoeddag kan je het eindelijk eens schaamteloos over geld hebben. Want hoe werd er fysiek en mentaal met geld omgegaan? Waar bewaarde men zijn kostbaarheden en munten, en wat betekende de invoering van het papiergeld op het einde van de 18^e eeuw? Hoe werd er gespaard, als dat al kon? En hoe zat het met de impact van geld op de grote gebeurtenissen des levens (zoals een geboorte, huwelijk, overlijden, enzovoort)?

NETWERKEN

We hadden het in de tekst over de broederschappen, die in zekere zin functioneerden als een soort 'vangnet' als de sociale zekerheid *avant la lettre*. Probeer op Erfgoeddag die netwerken te reconstrueren en toon welke regels er golden. Hoe en wanneer konden mensen er beroep op doen, en welke voorwaarden werden er gesteld om deel van die netwerken te kunnen uitmaken? En... speelde 'vriendschap' daarbij ook een rol?

ARMOEDE²

Wat met andere vormen van armoede, zoals geestelijke en sociale armoede? Deze uitingen van dat 'netwerk van uitsluitingen' (zie hierboven) worden vaak in verband gebracht met isolement, het gebrek aan relationele vaardigheden en uitsluiting *tout court*. Mensen die sociale contacten kwijtgespeeld zijn, of niet gezien en geteld worden, werden (en worden) gemarginaliseerd. In hoeverre kan je (het gemis of gebrek aan) zingeving opsporen en tonen? En wanneer verscheen 'zingeving' voor het eerst op de radar van beleidsmakers of andere stemmen?

HOMO PAUPER

In de 19^e eeuw beschreven schrijvers in realistische of naturalistische romans en toneelstukken de leefomstandigheden van arbeiders en kleine boeren als ronduit deprimerend. Slechte werk- en woonomstandigheden, honger, alcoholverslaving, buitensporig geweld, gebroken

gezinnen, enzovoort, enzovoort: het behoorde allemaal tot het dagelijks leven van de *homo pauper*. Of met de woorden van boer Paemel in de roman van Cyriel Buysse: “weirken tot da ge creveert”. De socialistische arbeidersbeweging gebruikte deze sociale romans graag als propagandamiddel. Hoewel het miserabilisme in het werk van deze schrijvers, afkomstig uit burgerlijke milieus, vaak overdreven was en soms niet overeenstemde met de werkelijkheid zijn het clichébeelden die vaak terugkeren. Je kan trachten het werkelijke leven van de ‘gewone man en vrouw’ te reconstrueren door het te vertellen van onderuit.

Wanneer het verleden wordt verteld vanuit het perspectief van het ‘gewone volk’, dan spreken we van geschiedenis van onderuit. Geschiedenis van onderuit betekent dat je vertrekt van vragen zoals: Hoe beleefden lagere klassen hun eigen situatie? Zagen zij zichzelf als arm? Welke strategieën gebruikten zij om het hoofd boven water te houden? En hoe gingen zij om met de morele en de medische campagnes die hen werden opgedrongen? Als je werkt met het recente verleden, kan je bij dergelijke vragen gebruikmaken van mondelinge geschiedenis. Ook voor wie verder in de tijd teruggaat, is er heel wat bronnenmateriaal voorhanden waarin de stem van de gewone man doorklinkt. Een belangrijke bron zijn bijvoorbeeld inspectieverslagen van armenbezoekers of aanvraagdossiers voor een uitkering of opname in het armenhuis. Deze bronnen zijn uniek omdat we er de armen zelf aan het woord horen, maar zij zijn niet ‘authentiek’. Meestal zijn zij opgetekend door ambtenaren ‘van den openbare onderstand’ en zijn daarom ook beïnvloed door heersende opvattingen over de lagere klassen. Voor onderzoekers en erfgoedwerkers komt het er daarom op aan om deze bronnen steeds kritisch te benaderen en om uit het ambtelijke discours de stem van de arme te filteren.

Met Louis Paul Boons uitspraak indachtig:

“Een idee is een soort gas: ze hangt in de lucht en elkeen snuift er wat van op,” willen we graag ook een beroep doen op jou.

Heb je zelf een fantastisch idee, en je wilt het graag delen met je collega’s? Of je zoekt nog partners voor de uitvoering en verfijning van je voorstel? Laat het ons weten, dan parkeren we je idee/oproep/beeldmateriaal op de website. Zo kan elkeen ervan meesnuiven.

TIPS VOOR ACTIVITEITEN, COMMUNICATIE EN PROMOTIE

AMATEURKUNSTEN EN CULTUREEL ERFGOED: OPNIEUW EEN ENTHOUSIASTE TANDEM

Ook dit jaar slaan Erfgoeddag en de Week van de Amateurkunsten de handen weer in elkaar. Niemand kon de voorbije jaren naast de vonken kijken die tussen erfgoedorganisaties en amateurorganisaties oversloegen. De voorbije twee edities had een groot deel van het Erfgoeddagaanbod een stevige voet in dans, muziek, fanfares, koren,... In 2011 loopt de Week van de Amateurkunsten van 22 april t/m 1 mei. Ook dit jaar kan je amateurkunstenaars(verenigingen) betrekken bij Erfgoeddag. Voer (een actuele versie van) 'Les Misérables' of 'Het Gezin van Paemel' op en voorzie het stuk ook van de nodige historische context. Of vertel sprookjes over kommer, kwel, bijtende kou en duid daarbij de verschillende betekenislagen aan. Zie: www.wak.be, T. 09 245 40 00 of info@wak.be

GEBRUIK DIE SOCIALE NETWERKEN

De laatste jaren heeft iedereen er de mond van vol en er gaat geen dag voorbij of ze duiken op in de media... We hebben het hier over *sociale netwerken*. Fora als *Facebook*, *Twitter* en *Netlog* zijn uitermate geschikt om je activiteit op een zeer budgetvriendelijke manier in de kijker te zetten. Het opzet is eenvoudig: je maakt een 'pagina' aan en zoekt mensen die in je activiteit(en) geïnteresseerd zijn. Vervolgens 'voed' je je pagina met nieuwtjes, foto's en filmpjes – bijvoorbeeld over de voortgang van de activiteit. Je contacten brengen op hun beurt dan weer nieuwe geïnteresseerden aan. Grosso modo kan je Facebook gebruiken voor de 'volwassen' doelgroep (18+) en kun je via Netlog de doelgroep tussen 12 en 18 jaar bereiken. Netlog was tijdens de voorbije editie van Erfgoeddag een structurele partner en wordt dat opnieuw in 2011. En net zoals een aantal politici kan je snel en kernachtig over je activiteiten berichten via Twitter. Probeer het zelf eens. Zie: www.facebook.com, www.netlog.com/erfgoeddag en www.twitter.com/erfgoeddag. Je vindt onze profielen via www.erfgoeddag.be.

KINDEREN BAAS!

In de aanloop naar Erfgoeddag 2008 kwam de brochure 'All in. Cultureel erfgoed voor het hele gezin' uit. Drie jaar later presenteert de Coördinatieceel Erfgoeddag i.s.m. FARO, CultuurNet Vlaanderen en een aantal andere partners eind september 2010 het vervolg. Zoals de titel al enigszins suggereert, geven we tips en praktijkervaringen over hoe je in je organisatie kinderen en hun (groot)ouders kan betrekken bij het bedenken, de voorbereidingen en de uitvoering van je activiteiten, voor, tijdens en uiteraard ook na Erfgoeddag. Deze twee brochures zijn beschikbaar via www.erfgoeddag.be en www.faronet.be.

ROUTEYOU.COM

RouteYou wordt regelmatig gebruikt door en voor erfgoedorganisaties. Zo vind je er tal van aan cultureel-erfgoed gelieerde fiets- en wandelroutes. Die routes met bijhorende informatie kan elke bezoeker afdrukken en/of ophalen in een formaat dat voor de GPS geschikt is. De informatie kan je ook via RouteYou op iPhone en andere *smartphones* bekijken en beluisteren. Voor de voorbije Erfgoeddag zetten de Coördinatieceel Erfgoeddag en RouteYou een nauwe samenwerking op. Maar ook als individuele erfgoedorganisatie kan je gebruikmaken van RouteYou om je aanbod bekend(er) te maken. Dit via fietsroutes, wandelroutes, rondritten, gidsen,... De informatie kan je ook op je eigen website plaatsen. Het beheer van je info heb je helemaal zelf in handen via RouteYou.com.

SAMEN STERK

Zoek je in je gemeente of regio naar dynamische samenwerkingverbanden, dan kan je zeker ook aankloppen bij een vtbKultuur-afdeling. Daarvan zijn er in Vlaanderen zo'n 165, die elk jaar een boeiende waaier aan activiteiten ontplooiën, ook op erfgoedvlak. vtbKultuur is een open sociaal-culturele vereniging die zich richt tot verschillende doelgroepen en streeft naar duurzaam cultuurtoerisme. In zijn jaarthema 'open' kan *Armoe troef* beslist een plaatsje krijgen. Een overzicht met alle vtbKultuur-afdelingen vind je op www.vtbkultuur.be, T. 03 224 10 52 of info@vtbkultuur.be.

TIPS VOOR LOKALE COÖRDINATOREN

De beste stuurlied staan aan wal, daar zijn we ons zeker van bewust. Onderstaande tips komen dan ook van lokale coördinatoren die met hun werkwijze in het verleden aantoonbare successen hebben geboekt. Gebruik ervan wat je nuttig lijkt, of spreek er – als organisatie – je lokale coördinator op aan.

AANRADERS:

- ★ Organiseer een lokale infosessie, een gezamenlijke brainstorm of overleg.
- ★ Zet verenigingen en organisaties aan tot samenwerken. Bouw een netwerk uit dat ook bij andere projecten bruikbaar is.
- ★ Streef naar een evenwichtig programma met afwisseling in het type van activiteiten, organisaties en locaties. Help deelnemers buiten hun normale kader te denken.
- ★ Werk een lokale promotiecampagne uit. Zorg voor een ruime verspreiding. Wees duidelijk in je communicatie: Erfgoeddag is geen Open Monumentendag.
- ★ Stimuleer de organisaties om ook andere publieken dan de eigen achterban aan te spreken: jongeren, gezinnen...
- ★ Zorg voor herkenbaarheid van Erfgoeddag in je gemeente en de deelnemende organisaties: centraal infopunt, vlaggen, wegwijzers, infopanelen...
- ★ Probeer voldoende vertegenwoordigers uit de erfgoedsector van je gemeente bij elkaar te krijgen om aan Erfgoeddag deel te nemen. Zo wordt Erfgoeddag gedragen door de hele sector.
- ★ Neem de tijd voor een evaluatiemoment met alle partners.
- ★ Vergeet de deelnemende organisaties, verenigingen, vrijwilligers... na afloop niet te bedanken.
- ★ Werk zelf aan je eigen archief: maak foto's, filmpjes... Dit materiaal komt altijd van pas.

AFRADERS:

- ★ Zie Erfgoeddag niet als een project van één dag, maar neem het op in je jaarwerking. Erfgoeddag is geen verplicht nummertje, maar een kans om het cultureel erfgoed in je gemeente aan het brede publiek te tonen.
- ★ Creëer geen verwachtingen bij het publiek die niet ingelost kunnen worden. Stel de activiteit niet mooier voor dan ze is.
- ★ Moedig organisaties aan, maar verplicht niet tot deelname. Verwijs eventueel naar de thema's van de volgende edities (in 2012: 'Helden' en in 2013: 'Stop de tijd!')
- ★ Wacht niet tot na het eerste kwaliteitscomité eind december om je rol als lokale coördinator op te nemen. Reeds bij de voorbereidingen denk je mee, ondersteun je en motiveer je de organisaties.
- ★ Een rode draad doorheen het lokale programma werkt alleen als alle deelnemende organisaties zich hierin kunnen vinden. Leg geen invulling van het thema aan de organisaties op, maar moedig samenwerkingen wel aan.
- ★ Plan niets zonder rekening te houden met andere initiatieven in je gemeente die mogelijk ook op Erfgoeddag plaatsvinden. Overleg met de organisatoren, misschien is een samenwerking mogelijk.
- ★ Regel niet alles via telefoon of e-mail. Een persoonlijk bezoek is vaak veel efficiënter.
- ★ De voorbereiding van Erfgoeddag kan nog zo goed zijn, als de dag zelf niet voldoende praktisch gepland is, kan alles in het honderd lopen. Laat dus best niks aan het toeval over.
- ★ Creëer bij de deelnemende organisaties geen verwachtingen die niet ingelost kunnen worden. Beloof hen geen dingen die niet realiseerbaar zijn.
- ★ Eis geen onmogelijke dingen van de deelnemende organisaties. Werk op maat en wees creatief.

- ★ Extra tips vind je terug op onze website: www.erfgoeddag.be, en klik dan verder naar 'procedure' en 'lokale coördinatoren'.

DE LOFTROMPET OVER ERFGOEDDAG 2010

Uit de enquêtes na afloop van Erfgoeddag hebben we een aantal van de vele enthousiaste en positieve getuigenissen gelicht. Zo hoort u het ook eens van een ander.

GETUIGENISSEN VAN BEZOEKERS

- ★ *“Ik vond de Erfgoeddag dit jaar heel goed georganiseerd en gecoördineerd! Leuke activiteiten, en animatie. Zeker voor herhaling vatbaar.”*
- ★ *“Hartelijk dank voor de zeer boeiende en aangename rondleiding.”*
- ★ *“Ik heb echt genoten van mijn uitstap op Erfgoeddag. Vele interessante locaties met deskundige gids.”*
- ★ *“Proficiat aan alle vrijwilligers die aan deze Erfgoeddag meewerkten!”*
- ★ *“ ‘t Is een uitstekende gelegenheid om op ontdekking te gaan in eigen streek. Dankjewel, aan allen die zich inzetten voor het welslagen van Erfgoeddag.”*
- ★ *“De kinderen mochten zich verkleden en knutselen, terwijl de ouders meer uitleg kregen. Zeer geslaagd.”*
- ★ *“Activiteiten bezoeken tijdens Erfgoeddag is heel interessant. Er wordt immers heel wat kennis opgedaan over ons rijk cultureel verleden.”*
- ★ *“Altijd een fijn initiatief en een uitermate interessante uitstap voor ons gezin. Het is belangrijk dat onze kinderen cultuur leren kennen.”*
- ★ *“Erfgoeddag is altijd de moeite waard! Je stuit meestal op nieuwe ontdekkingen vanuit een onverwachte hoek.”*

GETUIGENISSEN VAN DEELNEMERS

- ★ *“Het is een lovenswaardig initiatief [...]. We proberen iets uit te werken dat voor meer dan één dag kan blijven.”*
- ★ *“J’espère que l’équipe continuera à être aussi dynamique, aussi cordiale. Quel bonheur pour notre pays et pour nos musées.”*
- ★ *“Erfgoeddag biedt lokale organisaties de mogelijkheid om te kiezen hoe ze promotie voeren.”*

- ★ *“De activiteiten waren boeiend en bezoekers die we zagen waren tevreden.”*
- ★ *“Het loont zeker om aan zo’n evenement deel te nemen, want hier kan je echt op locatie werken en nieuwe zaken uitproberen.”*
- ★ *“We zijn heel tevreden omdat we dankzij Erfgoeddag nieuwe bezoekers mogen verwelkomen.”*
- ★ *“We hebben nieuwe ervaringen opgedaan en blikken zeer tevreden terug.”*
- ★ *“Erfgoeddag biedt een uitstekend kader om nieuwe vormen van samenwerking aan te gaan.”*
- ★ *“Het was ook voor ons als toneelgezelschap een erg leuke ervaring.”*

GETUIGENISSEN VAN LOKALE COÖRDINATOREN

- ★ *“Veel positiefs van de bezoekers gehoord, en vooral ook veel enthousiasme bij de partners en dat is minsten zo fijn om te zien!”*
- ★ *“Wij durven van een succes te spreken.”*
- ★ *“We hebben veel mensen van buiten onze gemeente gelokt.”*
- ★ *“De samenwerkingsverbanden waar we in investeerden, werkten goed.”*
- ★ *“We hebben na afloop een stukje Erfgoeddag terug ontplooid voor de bevolking.”*

UIT DE PERS:

- ★ *“Fake is dit jaar het thema van de Erfgoeddag, een dag waarop je in zowat elk Vlaams en Brussels museum, archief en bib en meer gratis terecht kunt. Check www.erfgoeddag.be voor het indrukwekkende programma.”
(Flair, 20 april 2010, p. 90)*
- ★ *“Erfgoeddag 2010, or Flemish Heritage Day, is expected to attract heaps of visitors with its countless events in libraries, museums, cultural centres and more, across Flanders and Brussels. Walks, talks, concerts, readings... Flip through the extensive programme via the handy online brochure.”
(Brussels Unlimited, 22 april, p. 13)*
- ★ *“Voor het eerst georganiseerd in 2001, is de jaarlijkse Erfgoeddag ondertussen uitgegroeid tot een niet te missen happening. Een vaste waarde, maar toch elk jaar een beetje anders. Dit jaar zeker, want door te kiezen voor het thema FAKE? belooft het een dag te worden waarin niets is wat het lijkt. Dus grijp uw kans en bekijk het u omringende erfgoed eens door een andere bril.”
(Elisabeth Straetmans, De Artsenkrant, 22 april, p. 30)*

- ★ “Erfgoeddag houdt de schijn op. Wie de brochure van Erfgoeddag doorneemt, begint te vermoeden waarom de mens zo halsstarrig naar authenticiteit snakt. Zo’n zeshonderd activiteiten rond het thema FAKE? sterken het inzicht dat authenticiteit niet bestaat.”
(Geert Sels, *De Standaard*, 23 april, p. 40)
- ★ “Erfgoeddag lokt 235.000 bezoekers. Wat in 2001 begon als een bescheiden initiatief, is vandaag uitgegroeid tot een vaste afspraak voor heel wat cultuur- en erfgoedliefhebbers.”
(Bart Steenhaut, *De Morgen*, 26 april 2010, p. 25)

PROCEDURE

Tijd nu voor de kleine lettertjes. Je hebt deze brochure doorgenomen en gaandeweg heb je de ene na de andere inval gekregen... Je hebt zin om jezelf, je collega's, je burens, en alle anderen die je graag over de vloer zou krijgen tijdens Erfgoeddag (en daarna, dat spreekt voor zich) te verrassen met een aanbod waar je zelf trots op kan zijn. Dat is de beste garantie voor een tevreden bezoeker die ook na het evenement terugkomt. Mooi zo. Rest je nog je ideeën om te zetten naar een (of meerdere) activiteit(en) die haalbaar zijn. Vooraleer je je mouwen opstroopt en aan de planning begint hou je best rekening met de inschrijvingsprocedure. Het volstaat immers niet om je deelname te overwegen, je moet – om in het programma opgenomen te worden – ook formeel inschrijven. Daarbij zijn een aantal punten wel van belang. Lees ze hieronder even na, zo ben je helemaal mee.

ALGEMENE VOORWAARDEN

De Algemene voorwaarden zijn de formele krijtlijnen van het evenement. Je vindt dit (lijvige) document op onze website (onder 'procedure'). Heb je geen toegang tot het internet? Laat het ons weten, dan bezorgen we je deze per post. Graag beklemtonen we de vier belangrijkste punten uit dit document:

- ★ Het aanbod op Erfgoeddag heeft een aantoonbare link met het thema.
- ★ Erfgoeddag is gratis voor het publiek
- ★ Je activiteit(en) vindt plaats op Erfgoeddag, op zondag 1 mei 2011, bij voorkeur tussen 10.00 en 18.00 uur.
- ★ Opendeurdagen worden geweigerd.

Als je je inschrijving afrondt, dien je overigens expliciet aan te geven dat je akkoord bent met deze Algemene voorwaarden.

DOELSTELLINGEN ERFGOEDDAG | CULTUREEL ERFGOED

Kort en krachtig: Erfgoeddag is een *sensibiliseringsactie* rond cultureel erfgoed voor publiek, sector, pers en beleid in Vlaanderen en Brussel. Als je niet goed (meer) weet wat de doelstellingen van Erfgoeddag inhouden, verwijzen we je graag door naar de Algemene voorwaarden.

We benaderen cultureel erfgoed als twee grote domeinen, het roerend cultureel en het immaterieel cultureel erfgoed. Het roerend cultureel erfgoed omvat objecten, informatie, culturele bronnen met een gemeenschappelijke betekenis: industrieeltechnisch, archeologisch, artistiek, wetenschappelijk, (cultuur)historisch of antropologisch. Het immaterieel cultureel erfgoed omvat de praktijken, voorstellingen, uitdrukkingen, kennis, vaardigheden en de instrumenten, objecten, artefacten en culturele ruimtes die daarmee worden geassocieerd.

Het onroerend erfgoed (monumenten, landschappen en archeologie) waarmee het cultureel erfgoed raakpunten heeft, behoort tot het beleidsdomein Ruimtelijke ordening, Woningbeleid en Onroerend Erfgoed. Het jaarlijkse toonmoment voor het onroerend erfgoed, de Open Monumentendag, vindt elk jaar plaats in september.

INSCHRIJVEN

Inschrijven kan vanaf 17 september via de inschrijvingswebsite (www.erfgoeddag.be/inschrijving). Op onze website (www.erfgoeddag.be, zie 'procedure' en vervolgens 'hoe inschrijven') kun je ook een eenvoudige handleiding consulteren. Besteed in de omschrijving van je activiteit voldoende zorg aan de formulering en gebruik daarvoor best wervende taal. Ook de motivering, tekstmateriaal dat niet gepubliceerd, maar wel gebruikt wordt tijdens het Kwaliteitscomité, verdient je aandacht. Inschrijven kan t/m 17 december.

Je ontvangt een formeel bericht wanneer je inschrijving in onze databank is opgeslagen. Opgelet, inschrijven verloopt in twee stappen: zolang je je inschrijving niet *confirmeert*, kan je deze nog zelf aanpassen. Ben je echt 100% zeker van je activiteit(en) en de bijhorende omschrijving, confirmeer je deze. Pas dan zal je een bericht ontvangen. Dat wil echter niet zeggen dat je voorstel automatisch wordt opgenomen in het programma. Er zijn eerst nog twee rondes van het Kwaliteitscomité.

KWALITEITSCOMITÉ

De rol van het zogenaamde ‘Kwaliteitscomité’ van Erfgoeddag is dubbel. Er zijn om te beginnen twee ‘rondes’. Een eerste vindt onmiddellijk na het afsluiten van de inschrijvingsperiode plaats. Dan wordt het volledige aanbod gescreend. Als er onduidelijkheden opduiken, of zaken die in strijd zijn met de Algemene voorwaarden, wordt dit gesignaleerd aan de lokale coördinator (zie hieronder). Je hebt dan als deelnemer nog de kans om, via je lokale coördinator, je activiteiten aan te vullen en/of te wijzigen. De lokale coördinator is normaal gesproken je eerste aanspreekpunt om hulp te bieden. Ook de coördinatieceel Erfgoeddag is tijdens deze periode bereikbaar voor raad. Het tweede kwaliteitscomité bekijkt of de gesignaleerde problemen passend zijn aangepakt. Ingeval de activiteit niet of onvoldoende is veranderd, kan het Kwaliteitscomité beslissen om deze te weren uit het programma. De deelnemer wordt hiervan, opnieuw via de lokale coördinator, op de hoogte gebracht. Het Kwaliteitscomité beslist ook over de ‘speciale vermeldingen’ (zie hieronder).

Toegegeven, niets zo moeilijk als te oordelen over ‘kwaliteit’. Voor de ene start een kwalitatief sterke activiteit waar het voor de andere precies ophoudt. Zeker is dat de kwaliteit van een activiteit recht evenredig is met de tijd die in de voorbereidingen geïnvesteerd wordt. Duiding en contextuele informatie zijn bij een thema als *Armoe troef* daarenboven van groot belang. Probeer dus steeds voor voldoende (historische) achtergrondinformatie te zorgen – waar komt de bron of het voorwerp vandaan, bestaat er (wetenschappelijke) literatuur over, is er ooit controverse over geweest... Jezelf dit soort vragen stellen kan helpen je activiteit(en) aan te scherpen.

LOKALE COÖRDINATOR

In heel wat gemeenten, steden en regio’s is hij (of zij) actief: de lokale coördinator! Zoals deze benaming suggereert, coördineert hij de voorbereidingen en het aanbod op Erfgoeddag op gemeentelijk, stedelijk of regionaal vlak. Als je niet weet wie je lokale coördinator is, met welke vragen je er kunt aankloppen en of er in je buurt een actief is, surf dan naar het overzicht op de website (onder ‘procedure’). Geen lokale coördinator (of geen toegang tot het web)? Geen nood, dan helpt de coördinatieceel Erfgoeddag je graag verder. Als het onderscheid tussen de ‘lokale coördinator’ en de ‘coördinatieceel Erfgoeddag’ je niet duidelijk

is, kijk dan op onze website (onder 'FAQ') of neem contact met ons op. We hebben speciaal voor de lokale coördinator een kort en handig lijstje met tips opgesteld, zie pp. 36-37. Het zijn tips uit de praktijk, Erfgoeddag-bestendig dus.

DE SPECIALE VERMELDING

Bij elke editie van Erfgoeddag zijn er organisaties die een buitengewone inspanning leveren. Dat blijkt uit de omschrijving van de activiteit (en de motivering), de partnerschappen die ze afsluiten, de uitdieping van het thema, het experimentele karakter van de activiteit, hoe ze de gemeenschap betrekken bij de uitwerking, enz. Om deze organisaties in de kijker te plaatsen, zijn er voortaan de speciale vermeldingen. Dat houdt in dat ze extra visibiliteit krijgen in de nationale programmabrochure, op de website en in het persdossier. Veel succes!

NIEUW: DE EXTRA AANDACHT VOOR KINDVRIENDELIJKE ACTIVITEITEN

Analoog met de speciale vermeldingen (zie hierboven) gaan we die organisaties die een tandje bijsteken om het kinderen (en, met hen, het hele gezin) naar de zin te maken op Erfgoeddag, 'belonen'. Net zoals de speciale vermeldingen, krijgen deze extra visibiliteit in de nationale programmabrochure, de website en het persdossier.

Ook Vlieg van CultuurNet Vlaanderen zal een extraatje doen om deze activiteiten bekend te maken. Rol alvast op Erfgoeddag de rode loper uit voor de kinderen!

BELANGRIJKE DATA

- ★ **WOENSDAG 15 SEPTEMBER 2010** | *Inspiratiedag 'Armoede is...'*
FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw,
Priemstraat 51, 1000 Brussel

- ★ **VRIJDAG 17 SEPTEMBER 2010** | *start van de inschrijvingen*
Inschrijven doe je bij voorkeur via de inschrijvingsite
www.erfgoeddag.be/inschrijving.
Samen met de inschrijvingen kan je ook promotiemateriaal bestellen.

- ★ **27 SEPTEMBER TOT EN MET 5 OKTOBER 2010** | *Infosessies per provincie voor (erfgoed)organisaties en lokale coördinatoren:*
 - ★ SINT-NIKLAAS
STeM, Zwijgershoek 14, 9100 Sint-Niklaas
op **maandag 27 september** van 13.30u tot 16.30u
 - ★ ANTWERPEN
Eugeen Van Mieghem Museum, Het Redershuis,
Ernest Van Dijckkaai 9, 2000 Antwerpen
op **dinsdag 28 september** van 13.30u tot 16.30u
 - ★ VEURNE
de Seylsteen (Gemeenteraadszaal),
St. Denisplaats 16, 8630 Veurne
op **woensdag 29 september** van 13.30u tot 16.30u
 - ★ HASSELT
Stadhuis (Raadzaal), Groenplaats 1, 3500 Hasselt
op **donderdag 30 september** van 13.30u tot 16.30u
 - ★ LEUVEN
Provinciehuis Vlaams-Brabant, Provincieplein 1,
3010 Leuven
op **vrijdag 1 oktober** van 13.30u tot 16.30u
 - ★ BRUSSEL
OCMW-archief Brussel, Hoogstraat 298a, 1000 Brussel
op **maandag 4 oktober** van 13.30u tot 16.30u
 - ★ GENT
Museum Dr. Guislain (museumcafé),
J. Guislainstraat 43, 9000 Gent
op **dinsdag 5 oktober** van 19.00 tot 22.00 uur

- ★ **VRIJDAG 17 DECEMBER 2010 | onherroepelijk einde van de inschrijvingsperiode**

Na deze datum kan niet meer worden ingeschreven.
Ook de bestellingen van het promotiemateriaal worden afgesloten.
- ★ **DONDERDAG 23 DECEMBER 2010 | eerste kwaliteitscomité**

Het kwaliteitscomité controleert of de ingediende activiteiten aan de Algemene voorwaarden voldoen. Hun opmerkingen en suggesties worden aan de lokale coördinator doorgegeven.
- ★ **3 JANUARI 2010 TOT EN MET 27 JANUARI 2011 | de lokale coördinator** kan de ingeschreven activiteiten, indien nodig, aanpassen via www.erfgoeddag.be/revisor.
- ★ **DONDERDAG 3 FEBRUARI 2011 | tweede kwaliteitscomité**

Het kwaliteitscomité beslist definitief welke activiteiten in het programma worden opgenomen en welke activiteiten een speciale vermelding krijgen.
- ★ **BEGIN FEBRUARI 2011** | deelnemers van wie de ingeschreven activiteit(en) door het tweede kwaliteitscomité werden afgekeurd, worden op de hoogte gebracht.
- ★ **EIND FEBRUARI 2011 | start campagne**

Stickers, affiches, flyers en ander promotiemateriaal ter plaatse.
- ★ **EIND MAART 2011** | *publieke deel van* www.erfgoeddag.be online
- ★ **UITERLIJK BEGIN APRIL 2011 | nationale persconferentie en volledig programma consulteerbaar** via www.erfgoeddag.be. Campagne schakelt in een hogere versnelling.
- ★ **BEGIN APRIL 2011 | Nationale (en regionale) programmabrochures Erfgoeddag 2011** worden geleverd. Lokale en regionale persconferenties, lokale promotiecampagnes.
- ★ **ZONDAG 1 MEI 2011 | Erfgoeddag**

Al deze info vind je ook terug op onze website. We houden je uiteraard op de hoogte en concrete data worden tijdig gecommuniceerd. Ontvang je onze elektronische nieuwsbrief of post (nog) niet? Laat het ons weten. Heb je vragen, twijfels, problemen of is iets niet duidelijk? Aarzel niet om ons te contacteren. We zoeken samen naar een oplossing.

ZEKER LEZEN

“Een leven zonder boeken is onleefbaar,” aldus Desiderius Erasmus, de Prins der Humanisten. Onleefbaar misschien net niet, maar literatuur is alleszins wel nuttig en nodig om een Erfgoeddag op poten te zetten. Hieronder vind je een literatuurlijstje van monografieën en artikels die we hebben gebruikt bij de redactie van deze brochure.

- ★ BLOCKMANS (W.) en PREVENIER (W.), “Armoede in de Nederlanden van de 14^e tot het midden van de 16^e eeuw : bronnen en problemen”, in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1975, 88, pp. 501-538
- ★ COPPEIN (Bart), “Boeren op straat! De doorbraak van direct syndicale acties bij Vlaamse landbouwers in de jaren zestig (1962-1974)”, in: *BTNG | RBHC*, XXXV, 2005, 2-3, pp. 305-364
- ★ DE BOECK (Gijs), *19e-eeuwse liefdadigheid in de praktijk. Het carnet de ménage (1878-1885) van de familie Ryckman de Betz*, UGent, onuitgegeven verhandeling, 2009, 88 p.
- ★ DE MAEYER (Jan) en HEYRMAN (Peter) (red.), *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw*, Leuven, Peeters, 2001, 399 p.
- ★ DE SWAAN (Abraham), *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Bert Bakker, Amsterdam, 2004.
- ★ DE WINNE (Auguste), *Door arm Vlaanderen*, Leuven, Uitgeverij Van Halewyck, 2001, 159 p.
- ★ DEPREEUW (Wim), *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid: een socio-historische analyse van repressie, bijstand en instellingen*, Antwerpen, Kluwer, 1988, 629 p.
- ★ DEVOS (Isabelle), “De evolutie van de levensverwachting in België, 18de-20ste eeuw”, in: *Chaire Quetelet*, 2005, 24 p.
- ★ DEVOS (Isabelle) en LAMBRECHT (Thijs) (red.), *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden. Verzamelde studies van Prof. dr. Chris Vandenbroeke*, Gent, Academia Press, 2004, 369 p.
- ★ DE NIEL (Paul), *Waar zullen we dan onze afdragers halen? Kinderarbeid op de steenbakkerijen in de Rupelstreek*, Boom, Ecomuseum en Archief van de Boomse Baksteen, 2000, 50 p.
- ★ DE WILDE (Bart), *Witte boorden, blauwe kielen. Patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19^e en 20^e eeuw*, Gent, Ludion, 1997, 404 p.
- ★ GERARD (Emmanuel) (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België, 1891-1991*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1991, deel 1 en 2.
- ★ HEMELSOET (Annelies), *Liefdadigheid als roeping van de dame. Het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, UGent, onuitgegeven verhandeling, 2002, 183 p.

- * HEYRMAN (Peter), HOECKX (Rudi), VELDEMAN (Piet) en WILLEMS (Bart), *Leve het algemeen stemrecht! Vive la garde civique! De strijd voor algemeen stemrecht, Leuven 1902*, Leuven, Peeters, 2002, 169 p.
- * JACOBS (Marc), "Sociaal kapitaal, verenigingsleven en regionale geschiedenis", in: *Mores, tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* (Brussel), nr.3, jg.1, juli - september 2000.
- * JANSSEN (Raf), DE JONG (Jetske) en VAN NISTELROOIJ (Ria), *Armoe de baas!?: het perspectief van voedselbanken*, Utrecht, stichting CliP, 2008.
- * KERREMANS (Jana)(red.), *S(O)AP. Spanningsvelden in de sociaal-artistieke praktijk*, Brussel, Demos, 2009, 248 p.
- * LEWIS (Oscar), *La Vida, a Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*, New York, Random House, 1966, 671 p.
- * LEWIS (Oscar), "The Culture of Poverty, Society" in: *Society*, 35, 7.
- * LIS (Catharina) en SOLY (Hugo), *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen, Standaard, 1986, 293 p.
- * MESTRUM (Francine), *De rattenvanger van Hameln. De Wereldbank, armoede en ontwikkeling*, Berchem, EPO, 2005, 222 p.
- * MILIS (Ludo J. R.), *Hemelse monniken, aardse mensen*, Antwerpen-Baarn, Houtekiet, 1992, 236 p.
- * MUCHEMBLED (Robert), *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)*, Flammarion, 1978, 398 p.
- * NIJSSEN (Rombout), *Overdenckt ten allen teyden lesu leyden... Zes eeuwen parochiale broederschappen in Sint-Truiden*, Hasselt, Leën, 2009, 71 p.
- * OSTROWER (Francie), *Why the wealthy give: the culture of elite philanthropy*, Princeton, Princeton University Press, 1997, 190 p.
- * SOMERS (Annelies), *Aen den aermen deser stede. Een archiefgids voor de armenzorg in Gent van de middeleeuwen tot heden*, Gent, UGent, onuitgegeven verhandeling, 2008.
- * SCHOOF (R.), "Landloperij en bedelarij: 100 jaar eenzaamheid", in: *Alert*, 1992, 18(12), pp. 31-33
- * s.n., *Algemeen Verslag over de Armoede*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1994.
- * THOMPSON (Edward Palmer), *The Making of the English Working Class*, London, Penguin Books, 1991, 958 p.
- * TOURNOY (Gilbert), "Towards the roots of social welfare, Joëan Lluís Vives's De subventionne pauperum", in: *City*, 2004, in: *City*, Volume 8 (2), pp. 266-273
- * VANDER STRAETEN (Chris), "Armoede en armenzorg in het Land van Waas in de 18de eeuw. Casus: Sint-Gillis-Waas", in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (Sint-Niklaas)*, 2009, deel 112, pp. 107-200
- * VANNOPPEN (Henri), "De alledaagsheid van armoede. Van bedelaarsweg tot OCMW", in: *Mores, tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* (Brussel), Nr.3, jg.3, juli - september 2002, pp. 21-28.
- * VAN GINDERACHTER (Maarten), "Arm Vlaanderen. Het verwaarloosde platteland, het lamledige volk", in: *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2008, p. 183-193

- ★ VERHELST (Dirk) (red.), *Arm in Antwerpen, geschiedenis van de armenzorg en de sociale politiek te Antwerpen*, OCMW-Antwerpen, 1993, 61 p.
- ★ VANHEMELRYCK (Fernand), *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven, Davidsfonds, 2004, 302 p.
- ★ VLEUGELS (Caroline), *Armoede bestreden. Het Werkhuis van Weldadigheid in het Leuvense Van Dalecollege, 1802-1866*, Leuven, Salsa!-cahier 5, 2007, 63 p.
- ★ VRANKEN (Jan) (e.a.), *Jaarboek armoede en sociale uitsluiting*, Leuven/Amersfoort, Acco, vanaf 1992
- ★ WILLIAMS (Raymond), *Resources of hope : culture, democracy, socialism*, London, Verso, 1989, 334 p.

Colofon

TEKSTEN

Leen Breyne, Roel Daenen
en An de Bisschop

EINDREDACTIE

Roel Daenen

VORMGEVING

Wendy Guns | www.gramma.be

TEKENINGEN

Marc-Aurèle Versini | www.versini.info

Met heel veel dank aan iedereen die aan deze brochure heeft meegeholpen.

DRUK

Paesen, Opglabbeek

OPLAGE

5.000 exemplaren

PAPIER

Gedrukt op milieuvriendelijk,
FSC-gecertificeerd Bioset-papier

WETTELIJK DEPOT

D/2010/11.524/4

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Marc Jacobs, FARO.

Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw,
Priemstraat 51, 1000 Brussel

Erfgoeddag is een initiatief van FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw, in samenwerking met de erfgoedgemeenschappen in Vlaanderen en Brussel. Erfgoeddag krijgt de volle steun van de Vlaamse overheid.

© Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vernenigvuldigd of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de auteurs.

"HET VLAANDEREN WAAR IK DOOR TROK ZIET ER HEEL ANDERS
UIT. EEN HEEL VOLK, MANNEN, VROUWEN EN KINDEREN,
ONDERWORPEN AAN EEN AFSTOMPEN, BIJNA ALTIJD ONGEZOND EN
VERSCHRIKKELIJK LANG DUREND WERK IN WEVERIJEN, SPINNERIJEN,
LUCIFERFABRIEKEN, TOUWSLAGERIJEN EN STEENBAKKERIJEN.
DE HUISINDUSTRIE MET HAAR NOODLOTTIGE GEVOLGEN. DE
WERKLOOSHEID, DE AFSCHUWELIJKE WERKLOOSHEID DIE DE
BEVOLKING UITHONGERT. DUIZENDEN EN DUIZENDEN BOEREN [...] OP
WEG NAAR FRANKRIJK OM ER EEN KORST BROOD TE ZOEKEN.
ARBEIDERS DIE NAUWELIJKS VIER UUR PER DAG KUNNEN SLAPEN.
LONEN VAN TIEN FRANK PER WEEK VOOR MEER DAN ZEVENTIG UUR
LABEUR. ARBEIDSTERS DIE 50 TOT 75 CENTIEM VERDIENEN OM
VAN VIJF UUR 'S MORGENS TOT ELF OF TWAALF UUR 'S AVONDS TE
WERKEN. KLEINE KINDEREN DIE ALS HET TIEN GRADEN ONDER NUL
VRIEST TWAALF UUR LANG AAN EEN WIEL MOETEN DRAAIEN. EEN
VERSCHRIKKELIJKE KINDERSTERFTE IN DE FABRIEKSTEDEN."

AUGUSTE DE WINNE, DOOR ARM VLAANDEREN, 1901

